

KELEMEN ZOLTÁN

Szélkönyvek

A HIÁNY POÉTIKÁJA DARVASI LÁSZLÓ A KÖNNYMUTATVÁNYOSOK LEGENDÁJA
ÉS MILORAD PAVIĆ KAZÁR SZÓTÁR CÍMŰ REGÉNYEIBEN

Határ Győző emlékének

„Tudd csak meg, uram, ha élsz, akkor hazudsz.”

(Darvasi László):

„Az effajta emlékezés büntetés.”

(Milorad Pavić):

Az 1980-as években nagyjából egy időben jelentkezett szótár- vagy lexikonregénnyel két közép-európai író: Milorad Pavić és Temesi Ferenc. Előbbi műve, a *Kazár szótár* 1984-ben jelent meg Belgrádban, utóbbi *Por* című regényének második kötete (*L-ZS*) 1987-ben látott napvilágot, abban az évben, mikor Brasnyó István fordításában Újvidéken megjelent a szerb szerző regényének magyar változata, melyet elemzésemben használok. A *Por* 1983 és 1986 között készült és ilyenképpen hosszú évekig találgatásokra adott okot az olvasók körében: melyik szerzőtől származik a szótárregény ötlete.³ Az alábbiakban azonban Pavić regényét nem egy másik szótárregénnyel, hanem egy történelminek is nevezhető regénnyel hasonlítom össze. Darvasi László *A könnyymutatványosok legendája* című regénye az elbeszélés mitizált vagy szimuláltan mitikus, helyenként a babonát használó technikáival meglepően sok egyezést mutat a *Kazár szótár* elbeszélői módszerével. Nem arról van szó, hogy mindkét mű cselekményének jelentős része a hódoltság-korabeli Kelet-Közép-Európában játszódik. A párhuzamok vizsgálatához érdemes bevonni még Pavić Magyarországon megjelent novellás kötetét,⁴ s Darvasi *Szerezni egy nőt* című könyvét,⁵ mely a délszláv polgárháborúval kapcsolatos novellákat tartalmaz. A Pavić és Darvasi által megteremtett világokra jellemző a kegyetlenség, ami hitszegéssel és az erkölcs tökéletes

¹ Darvasi László: *A könnyymutatványosok legendája*. Jelenkor Kiadó Pécs, 1999. 393.

² Milorad Pavić: *Kazár szótár. Százezer szavas lexikonregény*. Forum Könyvkiadó Újvidék, 1987. 191.

³ Amellett, hogy a későbbiek során további szótárregények is jelentek meg különböző nemzeti irodalmakban, a világirodalom első szótárregénye föltehetőleg az amerikai Ambrose Bierce *The Devil's Dictionary* című lexikonregénye, mely 1911-ben jelent meg.

⁴ Milorad Pavić: *A tüsszögő ikon* Forum Könyvkiadó Újvidék – Jelenkor Kiadó Pécs, 1993.

⁵ Darvasi László: *Szerezni egy nőt. Háborús novellák*. Jelenkor Kiadó Pécs, 2000.

hiányával párosul. Az apró hitványságoknak is nagy súlyuk lesz az embertelenség közegében.⁶

A *Kazár szótár* viszonya a történelemtudományhoz önkényesnek nevezhető, bonyolult. Tudatosan keverednek közismert eredeti vagy ritka és csak szakértők által ismert információk, tények olyan adatokkal, melyeknek fikcionalitását általában nem lehet elsőre megállapítani. Ebben Pavić Borges követője, akárcsak Danilo Kiš vagy Umberto Eco.⁷ A két szerb író művein a történelmi tudat hitelességét számon kérő kritikusok gyakorta a saját történetfölgóságukat hiányolták. Pavić mintha túl akarna lépni ezen a problémán, komolyan véve, amit nem kellene: hogy a reális és fiktív adatok elegyítése nem megengedhető. Jóllehet a reálisnak nevezhető adatok is fiktívekké válnak, ahogy a művek fiktív terébe kerülnek. A szótárhoz írt *Előjáró megjegyzésekben* ez olvasható: „A *Kazár szótár* e második kiadásának közrebozsátója tisztában van azzal, hogy Daubmannus XVII. századi anyaga nem megbízható, jobbára legendákon alapszik (...) és más-más korú tévedések át- meg átszövök. Ezt az anyagot most mégis az olvasó elé tárja itt, mivel ez a szótár nem olyanokként foglalkozik a kazárokkal, amilyeneknek ma látjuk őket, hanem csupán Daubmannus elveszett kiadását kísérl meg rekonstruálni. A kazárookra vonatkozó mai ismereteket csupán mint megkerülhetetlen és nélkülözhetetlen kiegészítéseket alkalmazza az elkallódott forrás részleteinek pontosításához.” A következő kérdések adódhatnak ebből az idézetből:

1. milyennek látjuk ma a kazárokat? *akarjuk-e látni őket egyáltalán valahogy?* pontosabban a nomád társadalmakkal és a kora középkorral foglalkozó tudósokon kívül érdekelhetik-e például a *Kazár szótár* olvasóit a föltehetőleg nyugati türk eredetű kazárok?

2. a *nélkülözhetetlen* kiegészítések fontosságát-jogosságát az 1. kérdéscsoport kérdőjelezi meg, sőt a regény fiktív tényekből építkező teremtett világának látszik ellenszegülni, ráadásul ezek a kiegészítések (melyek a történeszeket és régészeket foglalkoztató kazárookra vonatkoznak, nem pedig a szótár kazárjaira) nem az elkallódott forrásokat helyettesítik, hanem verifikálni próbálnak olyan történelmi allegóriákat, melyek nem a mű regényteréhez tartoznak, hanem talán Milorad Pavić személyes történeti-politikai elképzeléséhez.⁸ A szimulált régészeti beszámolókat gyakorta költőiség hatja át, ami megnehezíti, helyenként el is lehetetleníti az értelmezést, mintha a szimulátor azt szeretné rejtélyes nyelvezetével eltitkolni, hogy nincs semmi titkolni (vagy mondani?) valója.⁹

⁶ Az erőszakhoz, a már-már perverz gyilkolási kedvhez és a török elnyomáshoz Pavić műveiben állandó motívum kapcsolódik. A török hadakat vizelettel való szennyezetség vagy a lórlól ülve a folyóba vizeles jellemzi. 4. jegyzet 110., Milorad Pavić: *Fölirat a szűz jegyében*. I.m. 51.

⁷ H. Nagy Péter a könyv metaforájának analógiájára hívja föl a figyelmet. In. Uő. *Kalligráfia és szignifikáció. Tanulmányok, kritikák*. Vár ucca tizenhét Könyvek Veszprém, 1997. 54.

⁸ A közép-európai nemzetek eltérő történelemszemléletére jellemző, ahogy Pavić a szerb történelem kiemelkedő személyiségeit kezeli szépirodalmi műveiben, királlyá téve fejedelmet vagy a késő középkorban magyar végvár Nándorfehérvárt Stefan Lazarević „fejedelmi székhelyévé” álmodva.

⁹ Hasonló a helyzet a *Szélaltas* című novellával is, ahol a titokzatosan bonyolultként leírt atlaszról a figyelmes olvasó számára kiderül, hogy közönséges sakktábla. Svetlana Slapšak szerint az ilyen típusú titkolózás az invenció hiányát hivatott eltitkolni. Uő.: *A régészetten túl*. In. 2000. Mcmxcii július 15.

3. az *Elöljáró megjegyzések* főnti kijelentéseit még leírásuk előtt fölülírta az az eszmefuttatás – szintén az *Elöljáró megjegyzésekből* –, amely a kazárok mitikus etnogenezi-sének és exodusuknak nagy ívű költői képét előlegezi.

4. föltehetőleg nem a szerző ösztönzésére, hanem az újvidéki Fórum Könyvkiadónak köszönhetően került a magyar nyelvű kiadás első és hátsó belső borítóira az a népvándorlás kori Kelet-Európát és Közép-Ázsiát ábrázoló térkép, mely emlékezetem szerint a magyar történelemoktatásban az atlaszok gyakori szereplője. Számomra máig nem derült ki, hogy miért választotta a kiadó ezt a tudományos terméket díszítő motívumként, mindenesetre a főnti három pontban vázolt probléma megoldásához nem járult hozzá. Lehetne megfelelőeket találni a tudományos szempontú vizsgálatok és a szépirodalmi teljesítmény között, ezek azonban még jobban összezavarják az eredendően homályos szöveget, ráadásul a tudomány úgynevezett „tényei” sokat veszítettek objektív értékükből, ahogy erre éppen a *Kazár szótár* kapcsán Peter Michalovič mutat rá.¹⁰ Például a kazárok ikernépre vonatkozó, a *Kazár szótár*ból származó ismereteket vegyük úgy, mint a keleti türk birodalmat illető megjegyzést? Vagy kezeljük etnográfiai kijelentésként, ahogy a fekete – fehér hunok, magyarok vagy kunok megkülönböztetését szokták elemezni? Hiszen fekete és fehér kazárokról is ejt szót a szótár iszlám kötete. Esetleg a szakrális kettős királyság megnyilvánulásaként tekintsük? S mit kezdjen ezután az olvasó az olyan műkedvelő etimologizálásokkal, mint a török „kagán” szónak a zsidó „kohen” szóból eredeztetése? Nem hiszem, hogy az ilyen szempontú megközelítéseknek jogosultsága lenne egy esztétikai vizsgálódás során. Miodrag Jauković is fölhívja azonban a figyelmet arra, hogy Pavić szeret a tudományos történetiség fényében tetszelegni.¹¹ Csakhogy, Michalovič egyik gondolatébresztő kérdését idézve: „valóban olyan nagy szakadék tátong Irodalom és Történelem között? Nem tudom, más országokban hogy van, de nálunk nincs nagy különbség.” Az általam négy pontban tárgyalt kérdéscsoporthoz hasonló problémák különösen foglalkoztathatták Svetlana Slapšak régészprofesszort, aki *A régészeten túl* címmel írt Pavić történelmi szimulációinak véleménye szerint rendkívül csekély esztétikai és tudományos értékéről. Szigorúnak tekinthető Slapšak értelmezése egy olyan nézőpontból, ahol a történész, mint XVII. századi episztémé formáló azokkal az enciklopédikus jelölő föladatakkal kell, hogy megbirkózzon, amelyekről Michel Foucault értekezik természetrajz és történelmi hierarchizálás vagy strukturálás kapcsán.¹²

A képi megjelenítést engedélyező és tiltó vallásoknak a kazárookra tett hatásával kapcsolatban jelentősen nehezíti az értelmezést, hogy a *Kazár szótár* megformáltságából nem derül ki, melyik kultúrát érintette súlyosan a képrombolás vagy a képek tiltása: a kazárt, a zsidót (ez szinte kizárt), a bizáncit vagy esetleg a szerbet, melyet Pavić kritikusa – és sajnos Pavić is – előszeretettel tartanak kazárnak. Isajlo Suk professzor – burkoltan bár, de – kazárként határozza meg magát, elmaradt tudományos karrierje miatt a héber, iszlám és katolikus nemzetköziséget kárhoztatva. Mintha titokzatos nemzetközi összeesküvés áldozata lenne a professzor... Ez a megjegyzés mindenesetre legalábbis ironikussá árnyalja

¹⁰ Peter Michalovič: *Az interpretáció ellentmondásai a Kazár szótár ürügyén*. In. *Kalligram* 1995. 1–2. 24.

¹¹ Idézi Csányi Erzsébet *A „kazár” kérdésről* című cikkében. *Híd Újvidék*, 1987. 10. 1324.

¹² Michel Foucault: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Osiris Kiadó. Budapest, 2000. 154–155.

személyiségét. Pavić a Nyugat nemzetközi fasiszta összeesküvését gyanítja a szerb polgárháborúba beavatkozó NATO erők mögött.¹³ A szótárregényben Ateh hercegnő szerint az álomvadászok álmaiban Sztambul (azaz Konstantinápoly, azaz Bizánc, azaz az ortodoxia központja) száz napi járőfölddel *nyugatabbra* van, mint a valódi Sztambul. Az utasításnak megfelelően nem nehéz megtalálni Belgrádot, a szerb fővárost a térképen, mely Ateh számára az ortodoxia központja. Ha első olvasásra nem tűnne helytállónak a földrajzi megnevezés, akkor figyelembe kell venni azt a tudósítást, miszerint Samuel Koen, aki az Ateh szerinti „Sztambulban” van, akkor éppen Belgrádban tartózkodott.¹⁴ Maszúdi számára a szerb Branković, mint „görög” határozódik meg. Mintha a szerbek lennének a bizánci örökség letéteményesei, sőt, mintha szülőföldjük szlávoknál ősbibb mítoszai is jelen lennének még a Balkánon.¹⁵ Pavić egy interjújában bizánciként határozta meg magát, ám ezt a részletet kihagyták a riportból. Pavić szerint (föltehetőleg igaza volt) szándékosan. Ettől kezdve szinte minden interjújában elmondja, hogy bizáncinak vallja magát, s az a régi interjú éppen a bizánci kifejezés hiányával mutat rá azóta félreérthetetlenül a bizánciságra.¹⁶ Bizánc számára híd, amely összeköti Keletet Nyugattal, s melyet a szerb kultúra (is) alkot. A mű bizonyos részleteit alapvetően kétféleképpen lehet értelmezni.¹⁷ Egyszerűsítve ezek a szövegek a szerbeknek a Joszิป Broz Tito féle Jugoszláviában kialakult helyzetét mutatnak be, mégpedig abból a nézőpontból, amelyből a szerbekre nézve hátrányos, kultúrájukat szegényítő a nemzetiségeknek az egykori Jugoszláviában juttatott jogok, lehetőségek és adminisztratív lépések rendszere.¹⁸ A másik, a szöveggel szemben számomra türelme-
sebbnek tűnő értelmezés szerint azt a történelemből már ismert szomorú folyamatot írják le ezek a részletek, mely egy nagy múltú, jelentős kulturális örökséggel rendelkező nemzet pusztulásához, eljelentéktelenítéséhez, megtöréséhez vezet, s melynek a háttérében minden esetben gazdaságilag vagy politikailag totális hatalmi struktúrák állnak. Utóbbi értelmezői szempontból a kérdéses részlet éppen úgy „szólhat” szerbekről mint magyarokról, csehekről, zsidókról, amerikai őslakosokról, krími tatárokról, görögökről vagy horvát-

¹³ „A németeknek a Földközi-tengerre fáj a foguk, a Vatikán Kelet felé tör, s ez a kereszt pontosan a szerb etnikum szövetét hasítja ketté.” *S. O. S. a pravoszlávokért*. Milorad Pavić Milo Gligorijevićnek nyilatkozik. 9. jegyzet Ezzel kapcsolatban Végel László Milorad Pavićhoz a szerbiai magyar nyelvű középiskolák felszámolásának megakadályozása érdekében írt nyílt levelére szeretnék utalni, melyből – és a reá adott válasz hiányából – kikövetkeztethető, hogy Pavić érzékenysége a nemzethalál és a nemzetközi összeesküvés tekintetében szelektív. Végel László: *Nyílt levelével Milorad Pavićhoz*. In. *Uő.: Rovátkák 2.L.m.* 21.

¹⁴ Belgrádról, mint a világ közepéről vagy mint földi Paradicsomról Pavić érzékeny hangvétélű finoman esztétizált ars poetica-szerű novellát írt *Feljegyzés a lópokrócon* címmel. *Tiszatáj*. 51. 1997. július 35–38.

¹⁵ Teoktist atya nikoljei kolostorának helyét úgy határozza meg a szótár, hogy az annak a Morava folyónak a mentén található, ahol a mainaszok széttépték Apollónt.

¹⁶ 9. jegyzet 12. Ugyanitt olvasható ennek indoklása is. Lásd még 10. jegyzet 16.

¹⁷ 2. jegyzet 89–92., 141–145.

¹⁸ „Szerbia belépett Jugoszláviába, a szerbek elvesztették identitásukat és a nevüket, és a szerb írókról mint Jugoszláv írókról kezdtek beszélni. (...) egyfelől létezik a horvát nyelv, másfelől a szerbhorvát! Vagyis szerb nyelv nincsen. Ezt így látta a világ, s ebben veszély leleselkedett. (...) A szerb kultúrát szisztematikusan lehetetlenné tették és beolvasztották a jugoszláv kontextusba. És ebben a kontextusban én megszűnök létezni mint szerb író, (...) mindnyájan megszűnünk szerbként létezni benne.” 9. jegyzet 11.

tokról. Persze lehet, hogy Pavić művének különböző kiadásaira is igaz az *Előljáró megjegyzések* kijelentése: „felhasználták mindazt, ami összefért a XVII századi ember képzeletvilágával, és aminek hasznát vehette. Mindebből egy szótár kerekedett.”

Amellett, hogy lehetőségeimhez mérten, és a tanulmány értelmezői vonalától el nem térve megpróbálok kitérni arra a – véleményem szerint nem esztétikai jellegű – kérdéskörre, mely a kazárok szerbségével foglalkozik; elemzésem nem tekinti elfogadhatónak a *Kazár szótár* ilyen típusú, finoman szólva is allegorikus olvasatát, de nem tekinti a regényre nézve relevánsnak a Milorad Pavić nevű irodalomtudós és szépirodalomtudós ez irányú elképzeléseit sem. Mint ahogy nem tud mit kezdeni Hans Robert Jauff Pavić értelmezésének azzal a mozzanatával sem, amely érzékeny ugyan a hitviták kérdésére és a szerb–kazár analógiára, de lényegtelennek tartja a mű egyik legfontosabb mondatát, melyet Dorota Schulz (is) többször hangsúlyoz a műben. Ez a mondat kulcsfontosságú abból a szempontból, hogy Jauff értelmezése, mely szerint a *Kazár szótár* Eco-Arisztotelész *Komédiájához* hasonlóan végképp elveszett, ne legyen helytálló.¹⁹ Értelmezésem – mely figyelmen kívül hagyja a szerzői „intenciót” – jogosságának indoklásául Peter Michalovičra hivatkozom: „fellelphet még egy lehetőség, amikor az értelmező szöveg túllép az értelmezett szövegen. És ha már túllép rajta, hogyan tudunk különbséget tenni, hogy mikor viszonyul szándékosan, és hogy mikor lép rajta túl szándék nélkül. (...) Hipotetikusán megállapítható, hogy amíg az értelmezés tárgyának identitása nincs szavatolva, addig nem állítható, hogy az értelmezések helytelenek.” Ken Kalfus *A szerbeknek, szeretettel* című riportjában²⁰ kiindulási alapul veszi Milorad Pavićnak a *Kazár szótár*ra vonatkozó szerzői instrukcióit, melyek szerint a szerbek kazárok. Az író számára nemzeti intézménnyé válik, aki az ellenállást szervezi a háttérből, ő „a polgárháború egyik harcosa”. Kalfus a továbbiakban is hasonlóan bátran és publicisztikusan ír esztétikai kérdésekről, melyeket előszere-ttel hoz közös nevezőre aktuálpolitikai eseményekkel, s ehhez Pavićban, aki többször beszélgetőtársa volt, komoly segítőre talál. Kozmopolitának nevezi a világ irodalmi közvéleményének azt a részét, amelyik az általam is javasolt értelmezést szorgalmazná a szerzői intencióval szemben, s nem titkolja, hogy elhibázottnak tartja ezt az értelmezést. A kozmopolita meghatározást nem tartom esztétikai érvényűnek. Papp Tibor *Szolgáljunk és/vagy védjünk?* című tanulmányára utalok, amelyben amellett érvel, hogy Kalfus átpolitizált véleménye az esztétikai tárgyak (műalkotások) tekintetében nehezen indokolható.²¹ Darvasi László *Emilia Kastyja* című elbeszélésében a hazafias irodalom fogalmakörét parodizálja rezignáltan szomorkás humorral, az erőszak által uralt időkben is jelen lévő szerelem történetével ellenpontosva. A novellában Nagy Predrag, „nemzeti hős” megvásárolta az írókat, hogy azok az Adria Restaurant pincéjében – az étterem Nagy Predrag főhadiszállása – zengjék Predrag, Milenka Carica és a drága haza dicsőségét. Az egyik író, aki a többiektől eltérően szerepet kap a műben, Milorad Borzónak hívják. Lehetségesnek

¹⁹ Hans Robert Jauff: *Das Religionsgespräch oder: The Last Things Before The Last*. In. Uő.: *Wege des Verstehens*. Wilhelm Fink Verlag München, 1994. 264–265. Érdekes módon Thomka Beáta is hasonló módon egyszerűsíti a regény cselekményét, megváltoztatva így a mű végkicsengését. 10. jegyzet 1319.

²⁰ Ken Kalfus: *A szerbeknek, szeretettel*. 9. jegyzet 7–9.

²¹ Papp Tibor: *Szolgáljunk és/vagy védjünk? Néhány sovány szelvetke az irodalmi közvetítés gyakorlati és elméleti problémáinak lyukacsos sajtójából*. 14. jegyzet 74–82., különösen 80–81.

tartom, hogy a keresztnév választása tudatos utalás a szerb íróra. Borzóba később Predrag hatalmas, Szlava Caesar nevű dogja (a Dicsőséges Császár elnevezés azt hiszem ezúttal sem véletlen) lesz szerelmes, ráadásul nem viszonzatlanul. A nacionalista gyűlölet és a hozzá kapcsolódó fanatikus ünnepek különösen megfelelő alkalmat szolgáltatnak arra, hogy Darvasi szomorú gúny és nevetség tárgyává tegye őket. Az elbeszélő sírásó így jellemzi az egyik „nemzeti ünnepet”: „Milenka Carica egyik hősenek nevenapját ünnepelték. Aranyba és ezüstbe öltöztettek néhány nyírfát, udvarházat és környékbeli szüzet, koszorúztak néhány ősi helyen, és amikor a dízsortűz eldőrent az Adria Restaurant tornácáról, Emilia Kastya lassan lecsúszott Nagy Predrag mellé (...) miközben zenéltek Milenka Carica emberei, miközben elsüvítették a szokásos átkokat, miközben a fegyverek csövént nyalogatták.” A nyírfák, udvarházak és szüzek ironikusan egymás mellé rendelődnek a nagyzó gesztus által, a dízsortűz emelkedettségét tönkreteszi, hogy Nagy Predrag szeretője elájul egy közönséges sírásó iránt érzett szerelme miatt; a – föltehetőleg a más nemzetiségűeket vagy vallásúakat sújtó – szokásos átkok dörgése közben pedig a harc-edzett férfiak a puskák csövént nyalogatják, amely homoerotikus árnyalatot ad erőteljesen maszkulin viselkedésüknek. A „hősök” ünnepei a rituális ismétlődés szimulációjával szervezik meg önnön ciklikusságukat, így a szakralitás kozmikus igazság-paramétereivel próbálják azonosíttatni önmagukat.

A *Kazár szótár* lomtár-szerű gyűjteményének – melynek egyedei között lényegükön kívül álló rendszer, az ábécé tart rendet – analógiája a regényben dr. Abu-Kabír Muávija által összeszedett tárgyak „véletlen múzeuma”, melyben megtalálható Avram Branković tevenyerge és kazár papagája, akit Nikon Sevast elnémit, később mégis Ateh hercegnő kazár verseit éneklő az arab tudós; Ateh hercegnő csengettyűs köntöse vagy Mukaddaszi ketrece. A szótárhoz aztán – bár szinte senki sem ismerhette, hiszen példányait megsemmisítették – mindenféle legendák fűződtek (például mérgező könyv, mint Eco-Arisztotelész *Komédiája*), ezek a legendák azonban nem a műhöz, mint szöveghez sorolhatók, hanem a szöveget tartalmazó könyvészeti tárgyhoz. Magáról a műről semmit sem tudunk meg belőlük. Az elbeszélő – vagy közreadó – hangsúlyozza, hogy a művet az a család sem olvasta, amelyik birtokolta, míg végül a „gonosz, mérgező tárgy” hozzá méltó ellenfélre lelve fejezte be pályafutását: egy hasonlóan gonosz és önhitt öregemberről van szó, aki táplálkozási célokra használta a mérgező lapokat. A mű pusztulása saját ártó lényegének inverze miatt következett be, így ha a mérgezést tragédiának tekintjük, a mérgező pusztulása komédiába illő.

Darvasi László Mészöly Miklósnak ajánlotta *A könnyemutatványosok legendája* című művét, s ezzel kijelölte a regény helyét abban az esztétikai beszédhelyzetben, amelynek központi témája, Közép-Európa, többszörösen és többféleképpen személyesül meg azokban az alkotásokban, melyek az említett beszédhelyzetre vonatkoztatják magukat. A mű följajánlása himnikussá, ezáltal ünnepélyessé teszi a szöveget, az adományozás magát is szakralizálja, a gesztus által méltóvá válik az aktusra.²² Mészöly prózapoétikája a regény

²² „Szavakat nem tudunk adni (...), de ajánlhatjuk őket valakinek – hiszen a Másik kisebbfajta isten. Az odaajándékozott tárgy feloldódik a nekiszentelés méltóságteljes, ünnepélyes elmondásában, az ajánlás költői gesztusában; az ajándék abban az egyetlen költői hangban dicsőül meg, amely megemlíti, amennyiben ez a hang *ütemes* (metrikus); sőt mi több: *énekel* (lírikus), ez a *Himnusz* alapelve. Ha nem tudok semmit adni, magát az ajánlást ajánlom, amelyben benne foglaltatik

szempontjából azért fontos, mert Darvasi a táj, a földrajzi egység megszemélyesítésének ugyanazokat a módszereit használja (nagyon sok egyéb életműre való utalással), melyekkel Mészöly tette egvedivé elbeszéléseit, regényeit. A szinte koncentrikus körökben a szerző közvetlen szülőföldje köré szövődő Közép-Európa végül egy (vagy néha több, de egymással könnyen azonosítható) mitikussá stilizált nőalak, szent prostituált (esetleg boszorkány vagy mindkettő) személyében ölt testet, és a vele megvalósított szakrális közösség (kémiái menyegző, mint például Bartinai Bartina esetében)²³ szavatul a továbbiakban a nagytáj fönmaradásáért. (Darvasi elbeszélője Európát is nőként jeleníti meg: „gyönyörű és sokat tapasztalt, mochos kurva”²⁴.) Ez az esemény *A könnyemutatványosok legendájában* többször, eltérő résztvevőkkel is megtörténik. Az egyik – talán a legjellemzőbb – a könnyemutatványosok és Szélkiáltó Borbála között, földidézve a történelem előtti idők poliandrius viszonyait.²⁵ Ennek a csoportos násznak az egyik lehetséges értelmezése lehet, hogy a magyar táj egyesül boldog szerelemben azzal-azokkal, akik képesek önzetlenül viszonzni ölelését. Szélkiáltó Borbála föltehetőleg ilyen értelemben szólítja meg Pilinger Ferencet, a későbbi könnyemutatványost: „engem mindenki meghághat, de örömet csak annak adok, akinek én akarok.” *A Bababa Pisk* című Darvasi-novella egyik szereplője a földdel, az országgal szeretkezik, és nem bizonyos, hogy pusztán átvitt értelemben. *A Szerezni egy nőt* novellafüzérének háttérében nőalak áll, a Balkánt megszemélyesítő nagy hatalmú, nyomorék és kegyetlen Milenka Carica. A Nagy Predrag háborús hős pincéjének csöndes szobáiban alkotó írók úgy érezhetik magukat, mintha Milenka Carica testében lennének, bár ez inkább fenyegetően hangzik, semmint csábítóan. Ezt ellenpontoszhatja szinte szó szerint a szerelmi jelenet, mely fölülkerekedik a mézszárláson és aljasságon. *A könnyemutatványosok legendájának* mitikus terében Balaszentmiklós, a későbbi Törökszentmiklós, a Tisza középső folyásának vidéke, a Tinóka Mészöly Pannóniájának,²⁶ Szekszárdnak, a tolnai tájnak, a Dinga (Séd?) pataknak feleltethető meg. Szélkiáltó Borbála, aki a Tinóka nádas-mocsaras vízi világában él, Bartinai Bartina kuruc kurtizánját tekintheti irodalmi ősképeknek, de térbeli és szövegteni szempontból egyaránt *központi* helyzeti a *Megbocsátás* titokzatos, szép, meztelen, halott fiatal leányalakját is idézheti, aki a lehető leginkább *középen* van.²⁷ Végül nevét, testfölelítését és erotikus vonatkozásait tekintve a *Bolond utazás* Cseprikálovics Borbálája is fölmerülhet Szélkiáltó Borbála személye kapcsán.²⁸ *A Fakó*

mindaz, amit mondani akarok. (...) Az ének egy üres üzenet becses kiegészítője, melynek tartalma teljes egészében a címzésben rejlik, hiszen amit éneklés közben adok, az egyszerre a testem (hangom által), és a némaság, amellyel ezt az üzenetet sújtod. (...) *Az ének nem jelent semmit*: ebből fogod végül kihallani, hogy neked adom; éppoly haszontalan, mint az a szövetdarab vagy kavics, amelyet a gyermek nyújt anyja felé.” Roland Barthes: *Beszédtöredékek a szerelemlről*. Atlantisz Kiadó Budapest, 1997. 99.

²³ Mészöly Miklós: *Fakó foszlányok nagy esők évadján*. In. Uő.: *Volt egyszer egy Közép-Európa. Változatok a szép reménytelenségre*. Magvető Könyvkiadó Budapest, 1989. 18–34.

²⁴ Ironikus értelmezését adja a regény az olyan tipikusan európai értékeket közvetítő kifejezésnek, mint a „humanista”. Az egyetlen személy, akivel kapcsolatban ez a kifejezés jelölő funkcióba kerül egy orgyilkos.

²⁵ A poliandria *A két iraki diák* című Pavić novellában is jelen van. 4. jegyzet 64.

²⁶ Pannónia Pavić regényében is megjelenik, mint szláv fejedelemség. 2. jegyzet 46.

²⁷ Mészöly Miklós: *Megbocsátás*. 23. jegyzet 503–542.

²⁸ Uő.: *Bolond utazás avagy néhány jelentéktelen körülmény részletes ismertetése*. I.m. 151–199.

foszlányok nagy esők évadján visszatérő, szentencia-szerű mondata – „Itt csak az eshet meg, ami megesik.” –, melyet Mészöly elbeszélője Közép-Európára, közelebbről a történelmi Magyarországra vonatkoztat, *A könnyemutatványosok legendájában* is szerepel. Zrínyi Miklós költő és hadvezér esáktornyai udvarában hangzik el, némileg átfogalmazva.²⁹ Abszolón Demeter udvarháza a mészőlyi mikrokozmosz-makrokozmosz analógiának megfelelően lesz Erdély allegóriája vagy szimbóluma Darvasi regényében, olyan föld, ahol még az is repülhet, ami pedig, eredendően nehézség lévén, nem szokott... Pavić Közép-Európája korántsem ilyen idilli. Az itt élő kis népek nem akarnak tudomást venni a másiktól – mint ahogy az elbeszélő sem akar tudomást venni arról, hogy a hódoltság kori Erdély semmiképpen sem nevezhető még „Oláhország”-nak, és Szlovákiában sem járhatott sem Szent Cirill, sem Szent Metód – nem akarják megérteni egymást, s a megértésnek ez a hiánya legpontosabban a dunacsébi népvándorlás kori temető föltárásához kapcsolódó szócikkben fejeződik ki.³⁰ A *Kazár szótár* egyetlen fontosnak tekinthető magyar figuráját jó érzékkel formálja ellentmondásos, árnyalt jelleművé az elbeszélő. Külső jegyeit alapvetően ízek és illatok határozzák meg: a paprika (paprikás, pörkölt?) és a cseresznye (pálinka) illata. Zárkózott, titokzatosága és különösége már-már babonás, alapvetően bizalmatlan, büszke személyiség, aki emberkerülő életnódja mellett valószínűleg a legtöbb segítséget nyújtja ahhoz, hogy a Suk professzor birtokában lévő Kazár szótár – ha volt ilyen egyáltalán – fönmaradjon, ne essen áldozatul tulajdonosával együtt a sátáni árnykodásnak. Közép-Európa vagy – Pavić szóhasználatában – a Balkán mind a Nyugat, mind a Kelet szemében nehezen értelmezhető, ha nem értelmezhetetlen, így gyanús, Farábi ibn Kora történetéből legalábbis ez derül ki, valamint az, hogy az Európa keleti feléből származók számára ez a gyanú jelentősen megnehezíti a kapcsolattartást akár a Kelettel, akár a Nyugattal. Pavić szerint a XX. század a Kelet tökéletes vereségével ért véget, s Nyugat „akkor volna a legboldogabb, ha Kelet-Európa nem is létezne.”

Darvasi regényének beköszöntő sorai, melyek az egyik főszereplőre, Pilinger Ferencre való vissza-visszatérő utalásokkal a mű cselekményének a tér- és idő-meghatározottságra vonatkozó expozícióját adják, Mészöly-művekre utalnak, miközben folyamatosan építik a regény mitizált terét is. A rendkívül apró, esetleges cselekménytöredékek, melyek a leírást segítik, mozzanataikkal együtt gyakran szinte szó szerinti egyezéseket mutatnak bizonyos Mészöly-elbeszélésekkel.³¹ A testvériség jelentéskörét fejtegetve Darvasi előkészíti a könnyemutatványos-lét szövegszerűen soha meg nem határozott fogalmiságának egyik lényeges vonását: azt a föltételezést vagy óhajt, hogy az emberek (esetünkben valószínűleg az égtáj alatt élő emberek) testvériségben éljék életüket. Némileg az igazságszolgáltatás is a sírásművészek szerepkörébe tartozónak tűnik, de korántsem a keresztény európai morálnak vagy jogrendszernek megfelelően, inkább az antik görög tragédiák kozmikus igazság-

²⁹ „Ebben az országban bármi megtörténhet, de mégiscsak az van, ami volt.” Később Darvasi egész gondolatmenetet szentel ennek a tételnek.

³⁰ „A Dunacsében feltárt sírokról a magyarok azt szeretnék kideríteni, hogy oda magyarok vagy avarok temetkeztek, a zsidók, hogy zsidók, a muzulmánok, hogy mongolok – senki sem óhajtja őket kazároknak tudni. Pedig elsősorban azok (...) tönkrement és elveszett emberek temetője ez, miként a kazárok azok is voltak e helyen és talán abban a korban.”

³¹ *Az ügynök és a lány*. In.: Mészöly Miklós: *Wimbledoni Jácint*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1990. 35.; 1. jegyzet 8.; *Szárnyas lovak*. 22. jegyzet 87–98.; 1. jegyzet 74–77.

szolgáltatásához hasonlóan. Zrínyi Miklós halálos kimenetelű vadászbalesete után a könnymutatványosok elejtik és egy orgiasztikus toron fölfalják a vadkant: *megeszik a halált*.³² Egy zsidó szereplő véleménye szerint a könnymutatványosok egyik legfőbb tevékenysége éppen úgy a készenlétben töltött várakozás, mint az izraelitáké. Úgy tűnik, könnyű velük azonosulni, és nemcsak a szereplőknek. Az olvasó az olvasást előkészítő, a műhöz mégis szorosan kapcsolódó, annak részét alkotó expozícióban prózapoétikai szándék szerint éppen úgy a fokozatosság elvének megfelelő módon szembesül a könnymutatványosokkal, mint a regény szereplői. Az elbeszélő két fiktív szereplő között helyezi el az elbeszélendő eseményeket. Egyikőjük Stephanus Peer budai polgár, akinek a szöveg II. Szulejmán képzelt kegyetlenkedésének leírását tulajdonítja Buda 1541-es elfoglalása alkalmából, valamint a könnymutatványosok „cégérének” elkészítését; másikuk a mézölyi szövegvilág ismert figurája: Kumria rác apáca,³³ akinek a könnymutatványosok következő nemzedéke első előadását tartja. A Stephanus Peer által kitalált históriával kapcsolatban az elbeszélő a következőket mondja: „Amiként ez az állítás nem igaz, úgy igaz mégis. Így van az ember a históriával is. Ha szabad lenne, nem kellene neki. De az ember nem szabad. Hát néha úgy tesz, mint aki mégiscsak az. Szórakozik. Mulat. Játszik a könnyeivel. Megrikat másokat. Magát siratja. (...) Ez a mi igazi örökségünk. Ezért mondjuk azt, hogy a könnymutatványosokról akkor is tudnánk, ha egyetlen szó sem hangzott volna róluk. (...) Akkor is tudnánk róluk, ha egyetlen papírdarabka, fosszília, kódex, évkönyv, memoár, napló, út-leírás, de még egyetlen gondolat nem adott volna hírt a működésükről. (...) A tanukat tehát meghallgatjuk. De nem a bizonyosság kedvéért. Csak hogy a kedvünk növekedjék.”³⁴ Ugyanazzal a fölülírt verifikációval találkozunk itt is, mint a *Kazár szótár* főszövegét kísérő megjegyzések esetében. A szöveg nem tartja sem magára nézve követendőnek, sem jogosnak az igazoló eljárásokat. Mindkét mű azt hangsúlyozza, hogy igazabb, mint a közvélekedés által egyezményesített igazságok rendszere, melyek a tudományosság, a jog, az érzelés vagy az etika köreibe tartoznak. A szótárregény kapcsán Peter Michalovič olyan belső verifikációs aktusokra is fölhívja a figyelmet, mint a kazár kérdés egyes könyveinek a hitviták megörökítésével kapcsolatos eljárásai: a két ellenfél anonimitásának fönntartása és a saját hit képviselőjének utolsóként, abszolút döntő helyzetben szerepeltetése. Jovica Acín a *Kazár szótár* kapcsán kijelenti, hogy a szépirodalom eleve fikcionált.³⁵ Irodalmi, esztétikai értelemben vehető viszonylagos igazságról van szó, melynek egyik legfontosabb tulajdonsága éppen a viszonylagosság, a relativizmus és a titokzatosság,³⁶ amely különösen a könnymutatványosok tevékenységére és útvonalaikra vonatkozik. A *Kazár szótárral* kapcsolatban értelmezési zavart is okozhat (bár komoly eredményekkel járó értelmezési

³² A disznó, mint ősi khthonikus szimbólum a halállal, pusztulással és a káosszal is kapcsolatba hozható.

³³ Mézőly Miklós: *Anno. (Albumkép a régi időkben)*. 23. jegyzet 12–17.

³⁴ Buda 1686-os ostromával kapcsolatban így nyilatkozik az elbeszélő: „a háborúk tele vannak hazugsággal, sőt jószerivel csak abból állnak (...) Csak annyit tudunk, egy háborúban nem kereshetjük az igazságot, mert egy háborúban a hazugság az úr.”

³⁵ Idézi Csányi Erzsébet 11. jegyzet 1323.

³⁶ A későmodernségben eluralkodott etikai hangnemre adott válaszként is értékelhető ez a jelenség. Lásd Michel Foucault: *Mi a szerző?* In. Uő.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk Kiadó Debrecen, 2000. 122–123.

zavart), hogy „kiadója” szerint fönmaradtak bizonyos részletek az eredeti kiadásból, s ezeket közzé is teszi, csakhogy a mű olvasása során egyre-másra bukkannak föl újabb rövidebb-hosszabb részletek a „megsemmisült első kiadásból”, ráadásul dr. Isajlo Suknak is a birtokában volt *állítólag* egy példány... Maga a Daubmannus-féle kiadás csak annyiban nevezhető szótárnak, amennyiben jobb híján az éppen aktuális nyelv és írásmód ábécérendjébe gyűjtve csoportosítja mindazt az információt, amely valamely módon egyáltalán kapcsolatba hozható a kazár kérdésnek nevezett problémakörrel, melynek az évszázadok során egyre kevesebb köze lesz magukhoz a műben szereplő kazárokhhoz. Ebből a szempontból tehát a szótárforma csupán egy lehetőség arra, hogy elbeszélhetővé lehessen tenni az elbeszélhetlent, mely a mű tárgya. Az ábécé rendje, annak ellenére, hogy a nyelvi jelrendszert kifejező betűkből áll, nyelven kívüli, főként pedig szövegen kívüli forma, az olvasói gyakorlat során megszokott kohéziós erőt hivatott tehát pótolni, bár ez csak annyiban sikerül neki, hogy egymás mellé rendeli a különböző szövegtesteket, s a befogadóra marad, hogy a modernség utáni irodalmakban a nyomozóéhoz hasonlított módszerekkel összerakja magának a művet.³⁷ Az effajta szöveggyűjtemény a detektívtörténetek mellett Boccaccio *Dekameronját* vagy az *Az Ezeregyéjszaka meséit* is eszünkbe juttathatja. Olyan enciklopédikus igényű szöveg együttessel van tehát dolgunk, amely kizárólag az írásbeliség hagyományozódását tekinti követendő és tiszteletre méltó szabályrendszernek, ahogy erről Michel Foucault is értekezik.³⁸ A szótárkészítésről és a befogadó bevonásáról az alkotói folyamatba a disszeminatív értelmezés kapcsán a keresztény ördög beszél Pavić művében, mintha interjút adna a késő XVII. században. A befogadói szerep fölértékelődik. *A szelek őrzője* című Pavić-novellában többre becsülik a (meg)hallgatást, mint a(z el)beszélést. *Kazár szótárunkba* – lévén második kiadás – az előző kiadás olvasó-kutatói, valamint alkotói és kiadói, nyomdászai és a kiadást megakadályozni igyekvő sátni erők is beleíródnak, így az olvasó reménykedhet, hogy a későbbi kiadás során ő is belekerülhet a műbe, ahogy arra Cervantes *Don Quijotéja* kapcsán H. Nagy Péter fölhívja a figyelmet, kapcsolódási pontokat mutatva ki a két regény befogadói mechanizmusaiban.³⁹

Olyan szereplője is van a *Kazár szótár* hol lazábban hol erősebben kapcsolódó történeteinek, akinek nem szántak külön szócikket, függetlenül jutott számára hely. Nikoljei Teoktist, bár többször szerepel, főképpen a keresztény kötetben, úgy tűnik, mintha „csak” az *Appendix I.*-ben jutna szóhoz. Akkor viszont kiderül, hogy szinte egészen eddig ő beszélt, ő mondja tollba Daubmannusnak három nyelven a három kötetet. Ha ez a – táplálkozási szokásait és fogazatát tekintve – nyúlszerű szerzetes az elbeszélő (akár stilizált, akár mitizált értelemben), akkor föltételezhető, hogy egy szótárregényben nincs számára hely. A függetlenek viszont valóban a szerzőknek vagy elbeszélőknek, esetleg a lejegyzőknek, szerkesztőknek, fordítóknak találták ki. A fordítás éppúgy alkotó tevékenységgé lesz, mint a költés, mint a szent iratok, legendák másolása. *Az Akszeanoszilasz* című novellában költői tehetségű szerzetest bíznak meg a szentségtörő uralkodó tiltott verseinek lefordításával. Fordításról beszélnek a megrendelők, de valójában a költemények megteremtését várják a szerzetestől, mivel a könyvben, melyet átnyújtanak neki, egyetlen jel sem sze-

³⁷ H. Nagy Péter az enciklopédia kozmikus-univerzális tulajdonságaira hívja inkább föl a figyelmet, de a krimi elbeszélői módszereit is kimutatja a regényben.

³⁸ 12. jegyzet 60.

³⁹ 7. jegyzet 52.

repe.⁴⁰ A fordítói tevékenység hálátlan föladatnak tűnik, legalábbis Papp György recenzíóját tekintve, aki 1987-ben a *Hid* című folyóiratban rendkívüli aprólékossággal és tudományos-nyelvészeti háttérismeretet fölvonultatva tekintette át Brasnyó István *Kazár szótár* fordítását.⁴¹ Fölhívja az olvasó figyelmét, hogy az eredeti szöveg is fordítások fikcionalizálásával játszik. Milorad Pavić egyébként nagyon elégedett művei fordításaival, melyeket minden alkalommal átnéz.

Nikoljei Teoktist, a jámbor szerzetes, a *Kazár szótár* megörzője ikertestvérként hasonlít Nikon Sevastra, a keresztény ördögre, kinek legfőbb célja a szöszedetek elpusztítása. Évek óta együtt járnak-kelnek a világban, de csak akkor döbben rá Teoktist a majdnem azonosságnyi hasonlóságra, mikor tükörben pillantja meg az ördögöt. A tükör, a tükrözés a megismerés eszközeként a mimézisre hagyatkozó alkotói tevékenység metaforája, így szimbolizálhatja Teoktist alkotói-lejegyzői-reproduktív tevékenységét. Az atya beszámolójának vége felé furcsa kijelentést tesz: „Most ismét elbeszélővé vedltem vissza, és – annyi év után első ízben – a régi elhagyott másik munkámat vettem fel: a Nikon Sevast írónoki munkáját.” Mintha Nikoljei Teoktist és Nikon Sevast ugyanaz a személy lenne? Életét is lezáró gyónását így fejezi be az atya: „Mintha Nikon Sevast protokalligráfussá volnék átalakulóban...” A *Kazár szótár* szerzője más műveiben is szívesen hozza kapcsolatba a szerzőt, az írnot, a művészt a Sátánnal.⁴²

Pavić műveiben a nyelvet jelölő betűket a nyelvből kiszakítva alkot rejtjeles üzeneteket, kódolt titkokat, melyeknek megfejtése éppen az, hogy titokban kellett volna maradniuk, vagy épp ellenkezőleg: nem szabad elfelejtődniük, mint Ateh hercegnő nevének, melyet csuporba rejtett titokzatos (bár talán inkább érthetetlen) formájú kulcsokkal és a héber ábécé betűire való utalással ástak el a Krim-félszigeten. A leletből hiányzó, „halálos” aranykulcsot a halhatatlan Ateh hercegnő „közbenjárására” Suk professzor a szájában találja meg egyik reggel...⁴³ Festészeti tehetségével kódolja koraujkori görögkeleti kolostorok freskófölrataiba a Nikon Sevast nevű keresztény ördög életének tapasztalatait háromszáz évvel későbbi saját maga számára, de Helène d’Anjou, I. Uroš szerb király felesége is titkosítást alkalmazott *A szelek őrzője* című novellában, midőn énekesmadarakra és fákra bízta hozományának őrzését. *A konavljei repülőtér* című novellában éppen az okozza a jugoszláv mérnököt veszít, hogy megfélekedzik „ösi” görög, illetve cirill betűs sláv gyökereiről és a A helyett a latin L betűt használja rejtjeles mérései során. Az építészprofesz-

⁴⁰ A fordítás kérdésköréhez illeszkedhet egy történet a *Kazár szótár* fordításairól, melyet Ken Kalfus közöl a Pavićtal folytatott beszélgetési kapcsán. Az író azt mondja neki, hogy a demokráciáról az a véleménye, ami szótárregénye zsidó kölyökördögének, vagyis, hogy az: „picsafüst”. Kalfus nem érti, aztán föllapozza Christina Pribičević-Zorić angol fordítását, ahol ezt találja: „Your democracy sucks.” Brasnyó István fordításában ezt találjuk: „A ti demokráciátok egy fikarcnyit sem ér...” A magyar fordítói kultúra hagyományosan szemérmes.

⁴¹ Olyan magyar vonatkozású történelmi-földrajzi megoldásokat is számon kér Brasnyó fordításán, melyekben a fordítónak követnie kellett a szerző történelmet saját nemzeti elképzelési szerint átiró-átminősítő, viszonylagossá tevő módszerét.

⁴² Egyik legjellemzőbb novellája ebből a szempontból az *Akszeanoszilasz*.

⁴³ A *Feljegyzés a lópokrócon* című Pavić novella főhőse, Pavle Grubacs reggelenként néha 1105-ben, Konstantinápolyban vert aprópénzt talált a szájában. „A *Kazár szótár* titkok sorozatát rejt, megfejtésüket halogatja, s észrevétlenül a rejtély megoldásának lehetőségét is vitathatóvá teszi.” 11. jegyzet 1318.

szor régóta holt nyelvek írásjeleiből, mint építési tervekből készített épületterveket diákjaival *A két iraki diák* című novellában. Ráadásul az irakiak éppen egy sumer szöveg betűit kapják „alaprajzként”. Ez a motívum egészen Edgar Allan Poe *Arthur Gordon Pym, a tengerész* című regényéig nyúlik vissza az irodalomban, ahol a hősök betűket formáló gigászi tereptárgyak között bolyonganak. A diákok rémálmuk után Zevgarnak nevezett városa „egy ábécé épületekbe foglalt betűi. Város emelkedett a nyelvből.” Az ékírásos jelek a *Gilgames-eposz* özönvizet megéneklő részéből származnak, s midőn a két iraki diák hazatérve megépíti a városrészt, és oda költöznek (beleköltöznek egy versbe), egy felhőszakadást követő áradat pusztítja el őket, betű-városuk egyetlen lakóit. A legizgalmasabb, Borges vagy Eco tollához is méltó elbeszélés a kódok szempontjából az említett *Akszeano-szilas*. Bűnügyi történet, melyben az olvasó és az író közösen követik el a gyilkosságot, de ez az olvasó számára is csak a mű legvégén, az utolsó szó elolvasásakor derül ki, mely szó megegyezik a címmel, s éppen a betűknek ez a rendje, mely a címet alkotja, tekinthető a gyilkos eszköznek. Az olvasó így a talán legelső bűnügyi történet, az Ödipusz-mitosz főhőséhez hasonlóan saját maga után nyomoz a novellát olvasva. Számomra a legfontosabb kódokkal és titkosítással jelző és jelölő Pavić-mű azonban ezúttal a *Fölrít a Szűz jegyében*, mely a görögkeleti vallás és a Balkán iránti míves tiszteletadásként is olvasható. Építőmester-szerzetes hőse, aki egész életében csak egy betűt tanult meg a görög ábécéből, az Istenszülő Szűz (Θεοτόκος) nevének monogrammját, a Θ-t, a Magyarország felszabadítását követő osztrák-török harcokban lángba borult Balkánon szentélyek építésébe kezd, melyeknek helyét úgy tervezi meg, hogy a térképen az őket összekötő vonal kirajzolja a Θ-t. Őt kis templomot emel így, mindegyiket a Szűzanyáról nevezve el. *A szél belső oldala* című Pavić-regény XVIII. századi Leandere Belgrád ostroma idején épít templomot, mely az emberi túlélés jelképévé válik. Ezt a motívumot gondolja tovább Darvasi László *Éva Rajnák* című novellája is, melyben egy Pópácska nevű önjelölt Messiás járja a polgárháború sújtotta széteső Jugoszláviát. Apró falvakban, nyomortanyákon feszítetteti keresztre magát, meghal, föltámad, majd tovább vándorol, s kereszthalálainak helyszíneivel-útvonalával a Miloš Vetrov által 1962-ben megfestett *Partizán Jézus, avagy kössünk szövetséget* című alkotás Krisztusát rajzolja a térképre. Ateh hercegnő papjainak templomait, ha összekötjük kazár földön, akkor annak az Adam Kadmonnak vagy Ádam Rüháninak a képét alkotják, aki a harmadik angyal, s rajzolata a kazár vallás szimbóluma.

Az útvonalak elbeszélése, a cselekmény földrajzi meghatározottsága igen fontos *A könnymutatványosok legendájának* elbeszélője számára, ámbrá föltehetőleg azért, hogy az említett, fikcionált esztétikai igazságnak megfelelően összezavarja az útvonalakat és a helyszíneket. Véglegesen összekeveredik a könnymutatványosok után kutató Jozef Bezdán és Arnót Abdurrahman számára (és természetesen ebben az esetben az olvasó számára is) valóság és álom, nem lehet tudni melyik melyik. Hasonló elbizonytalanodásról ír a *Kazár szótár* által tartalmazott könyvek kapcsán H. Nagy Péter. Az *esztétikai* igazság szimbóluma lehet a tükrök, mely, ha úgy tetszik, lényegében hordozza az etikai tulajdonságok hiányát. Rafinált megalkotottság, szándékos mesterkélttség jellemzi, mely gyanússá teszi akkor is, ha első látásra semmilyen ártó szándék nem tulajdonítható neki.⁴⁴ Ilyen Köprülü Mehmed nagyvezír tükre, melyet II. Rákóczi Györgynek ajándékozott, de ilyenek Ateh hercegnő tükrei is a *Kazár szótár*ból, hiszen a tükrök nem vonhatók felelősségre gyilkos-

⁴⁴ Michel Foucault: *Eltérő terek*. 36. jegyzet 150.

ságért, főképpen akkor nem, ha az idő zűrzavarában nem is válhat bizonyossá, hogy a gyilkosság valóban megtörtént, éppen annak az elbizonytalanításnak köszönhetően, melyet maguk a tükrök gerjesztettek. Ezekben a tükrökben jelennek meg a betiltott kazár ábécé betűi, kapcsolatot teremtvé így nyelv, nyelvi jelek, szótár és tükrök-tükrözés között. Ennek a kapcsolatnak szimbóluma a halál.⁴⁵ Ateh hercegnő – aki lehet a kazár kagán anyja, felesége, nővére vagy leánya is, de föltehetőleg inkább mind a négy egyszerre – halhatatlan, és a *Kazár szótár* három kötetében rendre ő az, aki a három vallás képviselői helyett hathatós közreműködésével eldönti a vitát. Ebben a tevékenységében – ahogy erre Jauß rámutat – nem a hitvitákból megszokott teológiai vagy bölcséleti eszközöket alkalmazza, hanem költői, esztétikai fegyverzetet vonultat föl, amely eleve érvényteleníti az etikai vagy dogmatikus megközelítéseket, kicsavarva így a legfontosabb fegyvereket a vallási megosztottságot generáló totalitárius beszédmód kezéből.⁴⁶ Az *Elöljáró megjegyzések* szerzője az igazsághoz hasonlítja a könyvet és a tükröket is, hiszen mindháromból annyit láthatunk meg, amennyit beleteszünk. Sámuel Koen sem láthatja meg nőstényördög szerelmének a képét abban a tükörben, melyet szerelmes vers kíséretében ajándékoz neki, miközben a zsidó gettóban szokásos maskarás színjátékban leánynak maszkírozva (ráadásul éppen az ördög által adományozott ruhában) – hiszen a női szerepeket is maskarás férfiak alakították – a pásztorhoz kellene beszélnie. A tükör a tükrözés terén, a színpadon többszörösen tükröz Pavić műveiben, a *Mérgező tükrök* című novellában a színpad lesz a kataklizma színhelye, ahol egy színpadi gyilkosságot kellene elkövetni, helyette az önmagát rejtve véelő Ivan Mijak valóban leszúrja teltház előtt Kajim Navit, akinek neve az övének tükörképe, s végül ez a tükrözés pecsételi meg Mijak sorsát is a fasiszta megszállás alatt. Tükör és színpad viszonyában Derrida rámutat, hogy a műalkotások tükrözés által létrehozott értelmezési lehetőségei valójában csapdák. Ha a műalkotást színpadként fogjuk föl, akkor az a kiút, melyet a tükröző értelmezés nyújt valójában a műalkotás belső terébe tart, éppen ellenkező irányba, mint ahová aktusunk irányulna, „hamis kijárat”.⁴⁷ Ivan Mijak pontosan ezen a hamis kijáraton „kilépve” lép föl a „világot jelentő deszkákra”. A *Mérgező tükrök* üvegmetasztó szereplője, kinek neve tükrözhető: Čirić, jámbor kiselőadást tart Mijaknak a tükrök természetéről és természetfölötti tulajdonságaikról (a tükör az ördög ikonja), és fontos egyezésre hívja föl a figyelmet a könny és a tükör kapcsán.⁴⁸ A könnymutatványosok tevékenysége is művészi mimetikus tevékenység lenne tehát? A mi földi valóságunknál érvényesebb mindenség tükrözése számunkra? Vagy a jelenvalóság értékeinek fókuszba gyűjtött vetítése az örökkévalóba? Mindegyik föltételezés a neoplatonizmus túlzón leegyszerűsített tételeire emlékeztet, primitív gnoszticizmust sugall. Hans Robert Jauß a *Kazár szótár* kapcsán értekezik gnosztikus hatásról,⁴⁹ mely ott mindenképpen megalapozottabbnak tűnik, mint Darvasi regénye kapcsán. Mintha a tükörnél és tükrözésnél bonyolultabb jelrendszer lenne az a nyelv, amelyet a könnymutatványosok a XVI.

⁴⁵ 19. jegyzet 256.

⁴⁶ I.m. 262–263.

⁴⁷ Jacques Derrida: *A disszemináció*. Jelenkor Kiadó Pécs, 1998. 302–303.

⁴⁸ „A könnycsepp és a kicsiszolt gömb a legtokéletesebb tükör, e kettő visszatükrözi a mindenséget, amely magábfoglalja őket, s az égbolzatot csak utánzatuk.”

⁴⁹ 19. jegyzet 258–259.

század derekán használnak.⁵⁰ Nem véletlen, hogy Michel Foucault *A szavak és a dolgok* című művét éppen egy olyan képzőművészeti alkotás köré szervezi, melynek befogadói és alkotói pozíciójában egyaránt a tükör áll: Velázquez *Az udvarhölgyek* című műve köré. A reprezentáció, a tükrözés, a megörökítés és a műalkotás születése mind arra utalnak, hogy a közvetlen kifejezés legalább olyan mértékben viszonylagos,⁵¹ mint Cervantes *Don Quijotéjának* esetében.

Stephanus Peer és Kumria rác apáca között jelölődik ki sírás és írás tere, mivel sírás és írás egymáshoz nagyon hasonló módon működő jelölő eljárások Darvasi regényében. Kumria rác apácának a könnymutatványosok történetébe helyezésével az író olyan aján-dékot ad Mészölynek, amellyel beírja magát a közép-európai szövegvilágba, melynek Magyarország Mészöly Miklós az egyik alapítója. A *Hatvan év után* című interjúbán Mészöly elmondja, hogy az *Annoval* kezdte meg a prózai műveknek azt a sorát, amely egy Buda 1686-os visszafoglalásától 1956-ig terjedő időszakot átfogó, regényt és novellát föl-tehetően elegyesen tartalmazó prózafolyamot alkotna majd. Darvasi regénye éppen Buda visszafoglalásával végeződik, s a szerző személyes megnyilatkozásaiban utalt rá, hogy „Vi-rágzabálók” munkacímmel új történelmi nagyregényen dolgozik, mely valamiképpen *A könnymutatványosok legendája* folytatásának tekinthető, s az 1848-tól a XIX. század végéig terjedő időszakot fogná át. A mészölyi prózapoétika „első mozgatója” a mimézist föl-váltó emlékezés. Darvasi regényében mintha ez az emlékezés nem valósulhatna meg, ép-pen a történetek irdatlan tömege miatt. Olyan ritmusban követik ugyanis egymást a törté-netek, hogy az emlékezés számára nincs hely a szöveg testében. A *Kazár szótár* formáját tekintve a különféle emlékezetek gyűjteménye kellene, hogy legyen, de a gyűjtők, akik a szótárba is belekerülnek, mintha azért végeznék munkájukat, az adatok rögzítését – táro-lását, hogy *ne kelljen emlékezni*. Az emlékezet megnehezíti a létezést. „Az emlékezet olyan, akár a folyamatos körülmelés.” Az emlékezet kijelöl, megjelöl, lehetővé teszi a szöveget, de hiányában a szövegalkotásra vágyók mindenféle misztikus vagy babonás (nem iro-dalmi, nem művészeti) módszerekkel próbálkoznak. Az emlékezés, akárcsak a gondolko-zás, nehezzé teszi a létezést. A *Sár* című novella főszereplője szerint „A gondolatra minden-dolog közül a fájdalom hasonlít leginkább.” A leginkább figyelemre méltóak talán a legen-dás emlékezőtehetséggel megáldott Nikoljei Teoktist atya észrevételei az emlékezetéről, amely az ő értelmezésében szinte mindig csapásként értékelődik. Menekül emlékezete elől, az azonban lelki elfojtásként művészi tehetség kibontakoztatásában tör fölszínre. A jámbor szerzetes először csak Szent Petka életrajzát toldja meg egy lappal, később új le-gendákat talál ki létező szenteknek, majd új szenteket teremt. Ráébred az irodalom te-remtő és pusztító hatalmára. Az emlékezetet mintha kezdené kiszorítani a lelemény, az inventio az atya tevékenységében, és eldöntetlen marad, hogy valóban szolgálai raktá-rozta-e el a kazár kérdés keresztény, iszlám és héber szöszedeteit, vagy a megsemmisült (főként a keresztény ördög által megsemmisített) szótárát teremtő fantáziájából alkotta újra. Pavić lehetséges világaiban ennek a kérdésnek nincs jelentősége, de annak a Közép-Európa szövegvilágnak a szemszögéből, melyet Bohumil Hrabal, Danilo Kiš vagy Mészöly Miklós (én Günter Grass is említeném itt) szerzőiségével jelölhetünk, és amely az emlé-kezet közös álmaiból állítaná össze a Dunatáj testét, mint a kazár álmavadászok Adam

⁵⁰ 12. jegyzet 54.

⁵¹ I.m. 344–345.

Kadmonét, igencsak fontos lehet. Ilyenformán úgy tűnhet: a paviói életmű kívül kerül Közép-Európa modernség utáni irodalmának körén. Dobrivoje Stanojević szintén hasonló megállapításra jut, mikor a *Kazár szótár* helyét nem a modern utáni irodalmakban, hanem a letűnő késő modernitás fő művei között határozza meg.⁵²

Darvasi László számára a történet átváltozhat, kanyarokat vehet, nagyjából mégis ugyanaz marad. Pavióról is megállapítja Srba Ignjatović, hogy kedvét leli a fantázia végletes kiélésében. A történetmondás mintha önmagáért mondná Darvasi regényében – ahogy erre Dobrivoje Stanojević is rámutat a *Kazár szótár* kapcsán –, vagy azért, hogy egyetlen lírai szólammá fonódva Közép-Európát dicsérje. A szereplők halálával kapcsolatban azt is észre kell venni, hogy a könnymutatványosok szinte mindnyájan olyan események következtében váltak sirásművészekké (jóllehet az előző nemzedék tagjai már kiszemelték őket maguknak), melyeket halálközeli állapotnak nevezhetünk. Az elbeszélő nem titkolja a nézetét, hogy a történetekben eleve meglévő sorsszerűség adja azt a rokonságot, testvériséget, amely a Kárpát-medence népeit összekötheti, amint egyetlen mívesen megmunkált bekezdésnyi mondatban egyesíti a népeket Darvasi a *Rozália Fugger-Schmidt* című novellában egy leány szépségét írván le. De, hogy a történetek „hova tartanak”, az mindegy, főképpen azért, mert a könnymutatványosoknak köszönhetően a cselekmény bármikor kitérhet szokványos(?) medréből. Tevékenységük nem verbalizálható gesztus- vagy aktusnyelvet – jelrendszert teremt, a sirás, mint jelölő folyamat egyenértékű az írással, a könny nemcsak hangtanilag hasonlít tehát a könyvre, hanem szintén jelek értelmezhető gyűjteménye, s szemiológiailag elhelyezhető az európai irodalomban.⁵³ A könny a hatalmi diskurzus eszköze is lehet és nemcsak mitikus értelemben, hanem közvetlenül is.⁵⁴ Umberto Eco nemzeteket összekötő, nemzetek feletti nyelvről értekezik, amely transzcendenciája által közel állhat a könnymutatványosok viselkedéséhez, enciklopédikussága folytán pedig a *Kazár szótár*hoz.⁵⁵ Jauß olyan bonyolult rétegzett és hierarchizált tömörítvényként gondolja el a kazárokról szóló enciklopédikus szótárat, mely az Eco által föl-sorolt műfajok mindegyikének megfeleltethető tematikájának univerzalitása miatt.⁵⁶

Delfa, *A konavljai repülőtér* hősnője, művészi szinten műveli a sirást, és nemcsak azért, mert szépen sír, hanem azért is, mert sirása önmagáért való (bár ismerősei szerint szépségápolási céllal fürdik a könnyeiben). Tija Mbó *A két iraki diák* hősnője a könnyeivel üzen szerelmeinek, a két diáknak Irakba: besír egy borítékba és elküldi nekik. A sirás tehát szöveg, üzenet. Lehet, hogy később ezért is vakítják meg Mbót, mert a szemével írt a kezei helyett. A könny maga, mint jel a *Kazár szótár*ban a kazár pénz nevét vagy névértékét jelenti (a magyar fordításból nem derül ki egyértelműen, hogy vásárlóértékről vagy a valuta nevééről van-e szó), a háromszögletű kazár pénzen (melyről nem derül ki, hogy azonos-e a háromszögletű iperperával, melyre vonatkozóan semmilyen információt nem tudtam beszerezni, tehát fogalmam sincs, hogy mi lehet⁵⁷) öt könny található. Szin-

⁵² Idézi Csányi Erzsébet 11. jegyzet 1323.

⁵³ 22. jegyzet 217–218.

⁵⁴ I.m. 219.

⁵⁵ Umberto Eco: *A tökéletes nyelv keresése*. Atlantisz Könyvkiadó Budapest, 1998. 29–30.

⁵⁶ 19. jegyzet 258.

⁵⁷ Papp György utal ugyan bizonyos perper pénzermére, mely a bizánci hiperpironból származna, de ennek sem akadtam a nyomára. 11. jegyzet 1327.

tén nem verbális közlés a Velucáról szerzett szólás a *Hosszú hajóút az éjszakában* című novellában, amely mintha erre a füttyből és kézmozdulatokból álló jelre épülne. A végletekig vitt elbeszélés is kiléphet a nyelvből. Aaron Blumm, a zsidó könnymutatványos anynyira szeret mesélni, hogy minden történetet kétszer mond el, társai ezt a tulajdonságát nehezen viselik. A mesélés magáért a mesélés folyamatának fönntartásáért van, ahogy Darvasi László *A Csin Akadémia történetének végén* írja.⁵⁸ A könnyeknek a *Kazár szótár*-ban jelölő-jelentő szerepük van. Averkija Skila fölébredvén is megleli álmában, pontosabban két másik ember álmában sírt könnyeit, de ezek a könnyek üvegcserepekre és homokra hasonlítanak. Elképzelhető a szövegrész profán, hétköznapi értelmezése is. Ebben az esetben ez az „álombéli könny” egyszerűen csipa. A történetek fölülkerekednek a nyelv jelrendszerén, amelyen belül megvalósulnak? *A könnymutatványosok legendájának* elbeszélője mindenesetre nem bízik a szavak leíró, meghatározó, formáló erejében, bár azt elismeri, hogy „A hallgatásból semmi nem lett soha. Az erény is mondatból van meg a bűn is mondatból van.” *A Kazár szótár* Gabriel arkangyala az ördöggel beszélgetvén igéket használ, mivel a főnevek Isten számára vannak fönntartva. Túlnyomórészt igéket használnak, a főnevek rovására azok az emberek is, akik Samuel Koennel álmodnak. Ez utalhat ember voltokra is, de arra is, hogy Koen szeretője egy nőstényördög. Jehuda Ibn Tibónnal, Jehúda Halévi *Kitab al Khazarijának* héber fordítójával ehhez hasonlóan az történet, hogy a távolodva fölolvast szövegből legtovább az igék jutottak el hozzá, és a magánhangzók és főnevek tűntek el legelőször, talán mivel Halévi számára a magánhangzók a test voltak, a mássalhangzók pedig a lélek.⁵⁹ Főnév és ige viszonyának kérdését Sámuel Koen Ádám Kadmonról szóló jegyzete válaszolhatja meg, amely abból az általa a kazár álomvadászoknak tulajdonított törekvéből indul ki, hogy az ábécé egyes élő emberekhez rendelt betűiből összerakják az első embert. Koen a Tórából és egyéb szövegekből levezeti az igék isteni és a névszók legalábbis emberi, ha nem sátáni eredetét, s rámutat, hogy csak álmainkban használunk kizárólag igéket a kommunikációban, mint Isten, ezzel indokolja, hogy álomvadásszá válik. Az igékre és névszókra vonatkozó elméletét tekintve Koen halálában üdvözül, hiszen Maszúdi láthatja, hogy csak lángoló igék és a tízparancsolat számjegyei maradtak a világból álmában. *A konavljei repülőtér* régész-építész az igéket tartja a Gonosz búvóhelyeinek, a főneveket szerinte Isten teremtette, mivel csak a jó képes a megvalósulásra, a rossznak a lehetőség marad, az igék által kifejezett dinamika. Koen, akinek három lelke volt a testében, mintha maga is egy mássalhangzó lett volna, akire három magánhangzó jutott. A nyelv szerepe a remény kapcsán fölértékelődik *A könnymutatványosok legendájában*, midőn olyan különös megnyilvánulási formájáról van szó, mint például az ima. Nyelv és reménykedés között az ima kapcsán kölcsönösség jön létre. *A Kazár szótár* Izsák Szangári rabbija inkább a szenvedéshez köti az emberek által használt nyelveket, tökéletlennek tartva őket, kétségessé téve így azt, hogy a remény érvényes módon kifejezésre juthat rajtuk keresztül. A nyelv, a verbális gesztus néha az aktus helyébe is állhat. Nem pótolván vagy helyettesítvén azt, sokkal inkább önmagát minőségileg másként tételezve, szinte az aktussal vagy az aktus hiányával szembeállítva saját jelrendszerének gesztusait. Ilyen nyelvi gesztus Pilinger Ferenc elbeszélése hímtagja elvesztésé-

⁵⁸ Darvasi László: *A lojangi kutyavadászok. Kínai novellák*. Magvető Kiadó Budapest, 2002. 192.

⁵⁹ Később pontosan az ellenkezőjét olvashatjuk a 164. oldalon. *A szelek őrzője* című novellában a magánhangzók a gyógyító hangok, a mássalhangzók tiltottak.

ről, mivel a hiányzó szerv *helyett* vagy azzal *szemben* a hiány elbeszélésével, a hiány szövegével okoz örömet Szélkiáltó Borbálának. A szövegnek alapvető tulajdonsága, hogy örömet okoz.⁶⁰ Jozef Bezdán is fölismeri a szólalás és a lét működésének alapvető párhuzamait, ez azonban sokáig aggasztja, mivel a nyelvet, illetve jeleinek jelentéseit etikai oldalról közelíti meg, s innen a szöveg valóban csakis hazugságként értékelhető, a létezés is tévedés. A létezés folyamatosságát fönntartó szexualitás vagy erotika pedig szintén a hazugság kategóriájába tartozik Jozef Bezdán számára a Szélkiáltó Borbálával való találkozásig. Az is valószínűsíthető, hogy a mű nem tiszteli a történet, az információ szövegbe ágyazottságának elemi logikai rendjét sem, így aztán az esetleges ellentmondásoktól sem tart. A *Kazár szótár* egyik legszövevényesebb ellentmondása – mely minden bizonnyal abból származik, hogy a történet mondás csak saját folytonosságának fönntartására van tekintettel – a *Nagy pergamen* történetére vonatkozik, mely az egyik kazár követ bőrének teljes felületére tetovált kazár történelmet tartalmazta. A követ „Egyik hüvelykujján a Kijev elleni kazár támadást ábrázolták 862-ből, de mivel ez a hüvelykujja állandóan gennyezdett a nevezett ostromban kapott sebtől, a kép elmosódott, és örök rejtély maradt, mert abban az időpontban, amikor a követet Konstantinápolyba küldték, az ostrom még el sem kezdődött: kereken két évtizedet kellett várni rá.” Ezúttal szándékos ellentmondásról van szó, melynek jelzésértékét az elbeszélő nyilvánvalóvá tette. Rejtőzik azonban itt egy másik ellentmondás is. Az egyik bizánci arisztokrata magas összeget fizetett a követnek a második nagy kazár év történetéért, melyet a jobb kezén hordott. Az egyezség értelmében vágták le a követ kezét. A történet elején ugyanerről a nagy évről és ugyanerről a kézről azt tudjuk meg, hogy valamely büntetés végrehajtásakor csapták le. Az ellentmondások sorát *A könnymutatványosok legendájában* Konrad Rakonczay utolsó röplapja nyitja, mely az első olvasás után nyomban megsemmisült, s így a logikus gondolkodás számára megválaszolatlan marad a kérdés: hogyan került bele teljes egészében a regénybe? Ráadásul ha „komolyan” vesszük a narrátor által hangsúlyozott kijelentést, hogy a röplap többé nem olvasható, akkor hogyan kerül *A könnymutatványosok legendája* című regény 250. lapjára nyomtatásban a szövege? Értesülünk arról is, hogy a levél szövegét Jichak ben Juda, az első és egyetlen olvasó soha nem felejtette el, csakhogy Jichak ben Juda semmiképpen sem azonosítható az elbeszélővel. Ugyanez a helyzet Potári Félix Szeged-alsóvárosi ferenc-rendi szerzetesnek a kolostor krónikájába illesztett, a Gonoszra vonatkozó bejegyzésével, amely a 344. oldalon szerepel. A gárdián a 411. oldalon megsemmisítetteti a neoplatonikus és gnosztikus hatást egyaránt mutató szöveget. A válasz a kérdésre csak az lehet, amit a narrátor mond a könnymutatványosok kapcsán: a történetmondás tűnik tehát a regényben a történetmondás legfőbb céljának, de a történet még saját magát is folyamatosan kétesen értelmezhető helyzetbe hozza, akárcsak a *Kazár szótár* elbeszélői technikája, ahogy erről Dobrivoje Stanojević ír.

A budai rabbi, Efrájim ha Kohen egy történetet mesél tanítványainak, akik olyan odaadással és tisztelettel hallgatják, hogy egyikőjük visszafojtja a tüsszentést. A tisztelet magának a történetnek is szól. A rabbi mondanójának végére érven távozik, de még hallja a hatalmas tüsszentést.⁶¹ A tüsszentés az elbeszélés végén a magyar irodalomban talán Garay János *Az obsitosa* óta a történet hitelességének kétségbevonását, de legalábbis ki-

⁶⁰ Roland Barthes: *A szöveg öröme*. In: Uő.: Ua. Osiris Kiadó Budapest, 1996. 81–82., 84.

⁶¹ 1. jegyzet 320–321.

gúnyolását jelenti, pedig a rabbi története éppen a száműzetés, a gálút méltósággal való elviselésének szükségességére hívja föl a figyelmet. A rabbi a történetet helyesen választotta meg ahhoz, hogy „óvja és fegyelmezze” tanítványait, csak a történetmondás idejének megválasztásában tévedett. Pavić és Darvasi műveiből egyaránt kitűnik, hogy a történetmondás az emberiség legfőbb értéke, kultúránkat alapító történeteink pedig a létezéssel egyenértékűek. Ennek megfelelően Pavić következetesen fonja egybe a nyugati emberiség két alapító történetének tekintett szövegesoportot: a *Bibliát* és a Homérosz-életművet, illetve a belőle származtatható görög műveltséget.⁶² Darvasi regénye ismert és ismeretlen, újra föllelt, átírt vagy sohasem volt történetek laza szövétü gyűjteményeként is olvasható, amelyben a könnymutatványoskodás a kerettörténet. A szereplők mindennapi tevékenységi körébe szorosan beletartozik a történetmondás. Egy történet azonossága ellenére is különbözhet saját magától. Gül Baba történetét például Franjo Mendebaba, a török könnymutatványos konfesszióként mondja el, míg Ibrahim Galaburdi nemi erőszak közben. A regény szövetébe illeszkedik a Próféta hajszálnak története is, melynek fölirdézésakor Gül Babára is utalás történik. Mindezek a történetek személyes viszonyba kerülnek a regény szereplőivel, főképpen a könnymutatványosokkal, befolyásolják későbbi sorsukat, ígéretként, jóslatként, fenyegetésként vagy tanácsként működnek a főszövegben.

Ha a könnymutatványosoknak van valamilyen titkuk, vagy ők maguk képezik titok tárgyát, ez a titok Arnót Abdurrahman szerint paradox módon mindenki által tudható, de „Nem lehet szavakra bízni.” Potári Félix említett, megsemmisített följegyzésében valószínűleg nem is az a tétel volt a legmegbotránkoztatóbb a gvárdián számára, miszerint az ember Istent utánozva a saját képére teremtette a Sátánt, hanem az, hogy ebből következően a teremtés tükör, amelyben a teremtő saját magát szemlélheti, ez a tükörkép azonban az emberi tevékenység következtében a Sátánt mutatja, ahogy a Descartes-ot idéző Foucault írja: „az Ördög képét magára öltő Isten igaz szimulákrumába rendelte őket. Ebben az oda-vissza mozgásban felerősödik és még tovább bonyolódik a végzetes hasonlóság veszedelmes játéka: Isten félelmetesen hasonlít a Sátánra, aki tökéletesen utánozza Istent. (...) A (...) csaló szellem (...) Isten leghűségesebb képmása, aki Isten minden hatalmát képes gyakorolni (...) Isten és a csaló szellem ikertestvérek. Egyetlen különbség van köztük: a csaló szellem ártani akar, amitől rögtön ki is hull a lehetséges létezők köréből.”⁶³ Mintha ismét a tükör lenne felelős valami gonoszért Darvasi regényében, pedig a tükör csak eszköz, mely a szimulációt és a fikciót szolgálja, és elsősorban arra mutat rá, hogy az általa közvetített ismeret a legjobb esetben is viszonylagos. Míg ez teológiai vagy bölceleti szempontból negatívan értékelhető, esztétikailag pusztán tény, mely az alkotói és befogadói mechanizmusok működésével áll kapcsolatban. *A könnymutatványosok legendája* így egy önteremtés történeteként is olvasható: hogyan hozzák létre a könnymutatványosok önmagukat és legendájukat, hogyan biztosítják önnön folyamatosságukat és Közép-Európát, illetve a közép-európai történelem évszázadain átívelő és azzal egybefonódó történetüket. Ilyen közvetlen és sikeres identifikációt a két vizsgált szerző közül Pavićnál is találunk, aki *Sár* című elbeszélésében a szerb Riznić család történetét fölvezolván Kelet-Eu-

⁶² Előbb arról elmélkedik Petkutin, hogy Püthagorasz *Töredékeiből* kitűnik: olvasta az *Ószövetséget*, majd Szent Metód azon gondolkodik, hogy Homérosz és Illés kortársak voltak, műveik földrajzi-szellemi módon kölcsönhatásban vannak egymással.

⁶³ Michel Foucault: *Aktaion prózája*. 36. jegyzet 88.

rópa egész kulturális-civilizációs horizontját megadja. A lengyel, a szerb és az orosz történelem, Balzac, Mickiewicz, Puskin, a nagyszentmiklósi avar(?) kincslet, Trieszt, Bécs, a Bácska jelölik a Riznicek történetének meghatározó pontjait, hogy aztán a bácskai anyaföldbe térjen vissza a főszereplő, ahonnan állítólag az egész családtörténet elindult. Az orosz agár cselekménye a kései Osztrák–Magyar Monarchia diszletei között játszódik Zomboron, Budapesten és Bécsben. Érzékletes leírásaiban megelevenedik a Ruszwurm cukrászda a Mátyás templomnál, az isler és az Orient-expressz.

Egy Mészöly munkásságához hasonló jelentőségű, regénnyé formált közép-európai szövegegyüttesre utal *A könnyűmutatványosok legendájából* Pep Velemir esete: Günter Grass *Die Blechtrommel* című művére.⁶⁴ Csakhogy míg ott a földszintről zuhan Oskar a mélybe, hogy ne nőjön tovább, addig Pep Velemir a magasból zuhan a földre hasonló eredménnyel, de neki is egyedi mutatványa lesz később. Persze értelmezhető az epizód a grassi párhuzam nélkül is, ekkor Pep Velemir története az égig érő fáról szóló mitikus magyar népmesének a visszajára fordított változata lenne, ráadásul Velemir végül győzedelmeskedik a hatalmas diófán, ha csak a maga törpe módján is: elpusztítja azt, mit meghaladni nem képes. Darvasi művéből Krúdy Gyula és Jorge Luis Borges hatása is kihallható. Arnót Ignác az álmokról elmélkedvén előbb Krúdynak a naturalista kifejezőeszközöket átmitizáló-átpoetizáló nyelvét használja, majd Borges *Körkörös romok* című novellájának⁶⁵ központi kérdéskörére is vonatkoztathatóan ilyen kijelentést tesz: „nyilván egy ilyen álomból maradt a világra a telihold, a fa, a felhő és az első kézzel írt könyv is.” A *Körkörös romok*at idézi a Diamont nevű háremhölgy vallomása, aki arról számol be, hogy már régen nem álmodik, hanem őt álmodja valaki. A saját álom elmaradása és egymás életének kölcsönös álmódása utal Milorad Pavić *Kazár szótárának* XVII. századi álomvadászaira, ahogy a *Rozália Fugger-Schmidt* című elbeszélés egy részlete is az álomvadászokkal, az álmok adásvételével hozható kapcsolatba.⁶⁶ Az egymást álmódó Sámuel Koen és Avram Branković éppen úgy változnak át egymásba, mint ahogy Branković halott nővére Efrosinija Lukarevićtyé, és ahogy a *Széletlasz* tudós elbeszélőjének művei egy számmára ismeretlen, általa barbárnak tartott Milorad Pavić nevű szerző műveivé. A *Júlia Szunce* című Darvasi mű elbeszélője számára is nyilvánvalóvá válik, hogy Júlia akkor fog fölébredni, mikor ő elalszik, mert föl váltva álmodnak. Álomgyógyításról olvashatunk a *Kazár szótárban*.⁶⁷ Ez a gyógymód kerül a középpontba Pavić *Túl jól végzett munka* című novellájában is. Borgesnek az *Odüsszeia VIII.* 579–580. kapcsán a világra és a világirodalomra tett kijelentése⁶⁸ köszön vissza Farábi ibn Korának saját élettörténetére vonatkozó elképzelésében. Pavić műve nemesak hatásokat mutat, de olyan hagyományokhoz

⁶⁴ Günter Grass: *Die Blechtrommel*. Deutscher Taschenbuch Verlag München, 1993. 73–76.

⁶⁵ Jorge Luis Borges: *Körkörös romok*. In. Uő.: *Válogatott művei I. A halál és az iránytű. Elbeszélések*. Európa Könyvkiadó Budapest, 1999. 45–52. Borges kék tigrisei is föltűnnek a *Csang császár, a művészek és az ajtónálló* című novellában. 58. jegyzet 142–143.

⁶⁶ „Mi a hangyát letapostuk, csak hogy megálmodhassuk, honnan jött és hová cipeli a morzsát. Az álmainkat aztán közzétettük, és büszkék voltunk.”

⁶⁷ Erre utalhat a dr. Abu-Kabir Muávija által összegyűjtött tárgyak egy része is.

⁶⁸ Jelentőségünkben azért történik minden, hogy egyszer történet, elbeszélés, alkotás váljék belőle. Jorge Luis Borges: *A könyvkultusról*. In. Uő.: *Az örökkévalóság története. Esszék. Válogatott művei II*. Európa Könyvkiadó Budapest, 1999. 286–291.

tartozó szövegekre is utal, melyeknek vizsgálata csak évekkel később, az ezredvégen került az olvasói-értelmezői figyelem középpontjába. Ilyenek például a *Sátáni versek*, melyekre négy évvel Salman Rushdie előtt utal a *Kazár szótár*.

Csáth Géza 1912-es kötetének címadó novellájára, a *Schmith mézeskalácsosra* is utalás történik Pílinger Ferenc löcsei kalandja során, igaz mézeskalácsos helyett ezúttal takácsról van szó, akinek özvegye Schmidtné, de a szerelmi szál tragikus volta is földidézheti Csáth elbeszélését. A regény befejezése a mindig mindenről lekéső kurucokkal ironikusan idézheti Ady Endre költészetét. Milorad Pavić szótárregényében nem allúziók formájában jelentkeznek a szépirodalmi utalások, hanem úgy, ahogy Darvasi a történelmi személyeket építi be a történetébe: a maguk konkrétságában jelennek meg a *Kazár szótárban*, feladatot kapnak, mint Jehúda Halévi költészete és az általa írt *Liber Cosri*,⁶⁹ vagy mint Homérosz *Odüsszeiája*, mely Kalina és Petkutin sorsát jelzi előre, miközben a fiatalok éppen olvassák. A sorstalan fiúk (elhurcolt, emberpiacon árult rabok) említésével Kertész Imre *Sorstalanságára* utalna az elbeszélő *A könnymutatványosok legendájában*? A *Rozália Fugger-Schmidt* Darvasi nemcsak utal Kertész Imrére, de kifejezetten a *Sorstalanság* kapcsán említi. Később arról értekezik *A könnymutatványosok legendájának* elbeszélője, hogy a sors az egyetlen, ami csak az egyes személyé, amit nem lehet tőle elvenni. A sors eszerint olyasmi, ami közvetlenül, úgy is mondhatnánk ontologikusan-eleve az emberé. Ha elveszti, ha megfosztatik tőle, az nemcsak rá nézve tragikus, hanem a kozmosz, a teremtés rendjét bontja meg alapjaiban. A sorssal és elvesztésével kapcsolatos gondolatok az elbeszélésben Pílinger Ferenc nemi szervei legendába illően csodaszzerű elvesztésének történetét előzik meg, s a veszteség minden szereplő számára másképp értékelődik. Potári Félix testvér Magyarország elveszésével vonja párhuzamba abból az alkalomból, hogy az (mármint az ország) a közelgő háborúban újra megkerülhet, Pílinger számára pedig ez a fogvatkozás teszi föltehetőleg lehetővé, hogy könnymutatványossá váljék. A *Kazár szótár* és *A könnymutatványosok legendája* regényterének középpontjában egyaránt egy-egy nemétől megfosztott személyiség – Ateh hercegnő és Pílinger Ferenc – áll. Mindkét fogvatékosság transzcendens okokból következett be, de míg Ateh esetében egyértelműen értékvesztést sugall a megfosztás ténye, addig Pílinger Ferenc számára ez nem egyértelmű.

A győzelmes budai ostrom Darvasi regényében megfosztatik minden pátosztól, de nem a pártatlanság miatt, hanem annak a poétikai fogásnak a segítségével, ami Milan Kundera szerint ki tudja iktatni a giccset, mivel a giccs éppen ennek a tagadása.⁷⁰ Ez a valami pedig az emberi ürülék beemelése a műalkotásba. Absolon Demeter úr repülő ürüléke több évvel kibocsátója halála után éppen a budai ostrom után esik le eső képében az égből győzőkre és legyőzöttekre egyaránt (többek között Lotharingiai Károlyra is...). Ugyanaz a törekvés mozgatja a könnymutatványosokat, mint az álomvadászokat vagy a kazár kérdés vizsgálóit: kutatni, megérteni és elfogadni egymás felekezeti-etnikai-nyelvi másságát. Az iszlám kötetben egy álomvadász a türelműkről is ismert szúfikhoz hasonlítja magukat. Az is meggondolásra érdemes, hogy a XVII. századi „álomvadászok” vagy szótárírók mindhárman olyan egykor létezett személyek nevét kapták, akiknek az irodalommal, a tudományokkal vagy a könyvekkel, a könyvészzettel volt kapcsolatuk. Avram Branković szerb

⁶⁹ Halévi *A házi hit védelme* című műve Kajim Navi könyvtárában is megtalálható a *Mérgező tükrökben*.

⁷⁰ Milan Kundera: *A lét elviselhetetlen könnyűsége*. Európa Könyvkiadó Budapest, 1994. 313–342.

író volt a XIX. században, de az olvasónak Brankovics György (1830. Köpcsény – 1907. Karlóca) karlócai érsek és szerb pátriárka is eszébe juthat, amellet, hogy a Brankovićok élénk tevékenységet fejtettek ki a XV. századi magyar történelemben. Később az ál-Brankovićok között is került egy Avram (1596–1630). Juszuf Maszúdi arab történetíró volt a X. században. Gerson ben Selomo Kohen a XVI. század elején Prágában megalapította a Gersonidák könyvnyomdász családját. Az első volt, aki héber betűket készített és nyomtatott Prágában. Végül földídezhetjük még Kohn Sámuel (1841. Baja – 1920. Budapest) budapesti főrabbi nevét, aki teológus és történész volt.

Az álomfejtő kazár álomvadászok egyértelműen szemben állnak mind a kagánnal, mind a monoteista vallások triászával. Az Istennel való józan, dezantropomorfizált, mégis bensőséges kapcsolatukat jól megvilágítja a kagán álmára adott, tiszteletlenségében is őszinte válaszuk.⁷¹ A kazár kagán megvetette az álomvadászokat, akik Ateh hercegnő vezetésével a kazár ősvallás papi rendjét alkották, történetekkel próbálta őket neveltségessé tenni, és havonta egyszer fegyveresen is küzdött ellenük (bár ez utóbbi inkább rituálé lehetett). Mindenesetre Mukaddaszi bűnhődésének történetéből sem derül ki egyértelműen, hogy a kagánt féltékenység vezette-e a büntetésben vagy az álomvadászok iránti gyűlölet. Az első kazár szótár nem Daubmannus műve, hanem a kazár álomvadászok állították össze Ateh hercegnő utasítására, s ez a szótár személyes vonatkozásai miatt Danilo Kiš *A holtak enciklopédiája* című művének sors- és életrajzgyűjteményére emlékeztet. Ez a kazárok szent könyve, s olyan lassú és többszörös olvasást igényel, mint amilyenről Barthes értekezik *A múltól a szöveg felé* vagy *A szöveg öröme* című műveiben. Nikoljei Teoktist atya, akit emberfölötti emlékezet jellemez, nem hisz ebben, így az ő olvasásából hiányzik a barthes-i gyönyör vagy öröm fogalma, sokkal inkább nosztalgikus, rezignált. Írás és álom, valamint olvasás és álomfejtés között vonható párhuzam a szótárt készítő kazár álomvadászok tevékenysége kapcsán, s erre Thomka Beáta is utal, a *Kazár szótár*at elemző tanulmányában. Persze kérdés, hogy az álomfejtést az álmok olvasásának tekintjük-e vagy az álmennyelv fordításának. A héber kötet szerint az első kazár szótárt mindössze ketten írták: Ateh hercegnő a könyv női részét, szeretője, Mukaddaszi a férfi könyvet. A *Kazár szótár*nak is kétféle kiadása van: kulccsal jelölt férfi példány és zárral jelölt női. H. Nagy Péter közli a női példányban található eltérés fordítását.⁷² Teoktist atya is megkülönböztet férfi és női történeteket, mégpedig aszerint, hogy hogyan végződnek. A H. Nagy Péter által kimutatott eltérések a *Kazár szótár* vége felé találhatóak. Az első embert összeállító kazár álomvadászok női könyvei Ádám testét, a férfi könyvek pedig a vérét jelölték. A test és vér egyesülésekor megvalósul Ádám kozmikus testének egy részlete. Peter Michalovič a *Kazár szótár*at vizsgálva mutat rá, „hogy az interpretációs tevékenységet nemcsak kulturális-történelmi feltételek határozzák meg, hanem a nemiség is.”

A párhuzamosság, ami a *Kazár szótár* és *A könny mutatványosok legendája* történelmi idejében részben megfigyelhető arra figyelmeztet, hogy voltak és sajnos vannak az európai történelemnek olyan időszakai, amikor a kontinens lakosainak figyelniük kell vagy kellett volna egymásra, s akkor talán másképp alakult volna a sorsuk, hiszen a vallási és nemzeti eltérések közelebb is hozhatják egymáshoz a közösségeket. Ahogy Pavić írja

⁷¹ Ugyanezt a jelenetet az iszlám kötet úgy rögzíti, mintha az álomvadászok válasza együgyű, sőt ostoba lett volna.

⁷² 7. jegyzet 60.

több novellájában: „Ugyanazon a módon ugyanazon dolgot megtartani és elveszíteni is lehet.” Ateh hercegnő a XVII. és a XX. században is fölbukkan, hogy segítse az álmvadászok utódait, de egyre kevesebb sikerrel. Míg Maszúdinak még lenne esélye arra, hogy fölismerje (saját hibájából mulasztja el a lehetőséget), addig a XX. században az egymás kultúrájára (sajnos csak a kultúrákra és nem a kultúrában létező emberekre) nyitott tudósuk számára ez már nem lehetséges.⁷³ A *Kazár szótár* belső logikája szerint az alvilág sátrani erői „segítik” az embert abban, hogy ne érthesse meg eltérő szokású-világnézetű-gondolkodású társát, ahogy erről a keresztény pokol ördöge, Nikon Sevast nyilatkozik Avram Brankovićnak.⁷⁴ A muzulmán hitvitázó hasonló értelemben fejt meg a háromszögű érme rajzolatát: aki a három monoteista világvallás egyikéhez sem tartozik, vállalja függetlenségét, azt végül kiszolgáltatják a Sátán által befolyásolt igazságszolgáltatásnak, vagy halála bosszúlatlan marad. Az előbbi történik Dorota Schulzcal – aki úgy menekülhet csak meg a kivégzés elől, ahogy az arab zeneépítő a szótár egy másik történetében⁷⁵: magára vállalja egy, a törvények által kevésbé védett személy meggyilkolását –, utóbbi Suk professzorral. Dorota Schulz nagybátyjának – akit a fasiszták deportáltak és gyilkoltak meg – szavajárása szerint jár el: „Megment bennünket hamis áldozatunk.” A hamistanúság azon válfaja, amely ártatlan áldozatokat ment meg azért, hogy el nem követett bűnöket vállal magára, legalább Rousseau óta ismert.⁷⁶

A *könnymutatványosok legendájában* a transzcendens erők isteni része avatkozik be rendre a történetbe, ami pokoli, az maga az emberi valóság. Az ördög alkut ajánl Brankovićnak, melyből később kiderül, hogy a XX. század második felére a mainapság történelminek nevezett egyházak csupán nevükben állnak fenn, nincs annyi hatalmuk, hogy képesek lennének megakadályozni a keresztény, a zsidó és az iszlám pokol sátrani összefogását az emberiség ellen. Az idegen kultúrák kölcsönös megbecsülése azonban koronként változatlanul jellemzi azokat a személyeket, akik a kazár kérdéssel való foglalatosság okán szembesülnek a másik két nagy monoteista vallással, még akkor is, ha a Sátán erői ezt minden eszközzel akadályozni próbálják. A konkrét földadat persze nem egymás kölcsönös megbecsüléseként és megismeréseként jelentkezik a műben, hanem Ádam Rúháni vagy Adam Kadmon testének-országának helyreállításaként, mely mintha egy könyv lenne, s össze kellene szerkeszteni, mint egy szótárt vagy enciklopédiát. Ezt a tevékenységet egyébként a kazár hitvita muzulmán résztvevője hiábavalónak és Istennek nem tetszőnek véli. A lényegi entitás antropomorf elképzelésének kozmikus analógiája Emmanuel Swedenborgtól származik, aki Isten országát, az angyalokat és a teremtés összességét egyaránt

⁷³ Neve ekkor Virginia Ateh, ami talán érintetlenséggel utal érinthetlenségére, azaz nem nélküliségére.

⁷⁴ „akik gyűlölik egymást, azokkal nincs baj (...) Az ilyenek mindig hasonlatosak egymáshoz. A dühödt ellenfelek mindig egyformák, vagy idővel egyformákká válnak, különben nem lehetnének egymásnak ellenségei. Akik tényleg különböznek egymástól, valójában ők a legveszélyesebbek. Igyekeznek megismerni egymást, mert nem akadnak fenn a különbözőségeken. Ezek a legrosszabbak. Az olyanokkal, akik megengedik nekünk, hogy különbözzünk tőlük, és ez a különbség nem nyugtalanítja az álmukat, ellenfeleinkkel összefogva, közös erővel fogunk leszámolni, és egyszerre három oldalról fogjuk őket megsemmisítő ostrom alá venni...”

⁷⁵ Az arab történetében kazár megölését vállalja magára, Schulz pedig szerbét.

⁷⁶ Paul de Man: *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*. Ictus Kiadó és JATE Irodalomelméleti Csoport Szeged, 1999. 395–397.

antropomorf térbeli alakzatokként határozta meg *Menny és Pokol látottak és hallottak szerint* című művében. Mintha a föld színéről végérvényesen eltűnt (sőt a *Kazár szótár* értelmezését követve talán csak az álmokban, pontosabban maguknak a kazároknak az álmaiban létezett) kazár népcsoport *hiánya* lenne az inspiráló erő, amely újra és újra közös gondolkodásra készíti a különböző vallások képviselőit. Mintha egy halott vagy csak az álmokban létezett Isten végakarata teljesülne minden alkalommal, mikor a sátáni vagy a tudatlanul pusztító emberi erők szövetsége ellenére,⁷⁷ minden leszámolást túlél a kazárok „története”, bár *A könnymutatványosok legendája* ezzel együtt is sokkal optimistább hangvételű, inkább mesei. Enciklopédia és mítosz összefonódását, pontosabban a mítoszok enciklopédikusává válásának igényét Northrop Frye egyetemes érvényűnek tételezi (bár az enciklopédikus hajlamot nem minden esetben tartja esztétikailag pozitívan értékelhetőnek)⁷⁸, ilyen szempontból tehát a *Kazár szótár* szerkezete a mítoszok változásának azt a folyamatát követi, melynek köszönhetően a szekularizáció évszázadaiban is megőrizhették elbeszélhetőségüket.⁷⁹ Pavić hősei kivételes képességű – többnyire tudós – emberek, kevés kivétellel mégis elbuknak a sátáni intrika miatt. A könnymutatványosok között ha akadnak is világképek vagy bölcs emberek, többségük ágrólszakadt; kuruc és megcsonkított tolvaj éppúgy található köztük, mint bolgár kisfiú, de nincs olyan világi vagy egyházi hatalom, amely szembeszállhatna akaratukkal, föltehetően azért, mert nemcsak a mesélés ősi hatalmával bírnak, de maguk is a mesék világából bukkannak föl időről-időre Közép-Európa kritikus pillanataiban és helyzeteiben. Fantasztikus megvalósulásai Foucault becstelen hőseinek, akik önnön szerencsétlenségük és koruk hatalmi diszkurzusának áldozatai,⁸⁰ mivel a valóságból pontosan az hiányzik, ami miatt a könnymutatványosok, mint könnymutatványosok megvalósulhatnak. Építeni próbálnak egy olyan korban, amikor körülöttük minden pusztít, akárcsak a *Fölrít a Szűz jegyében* Radacs Csuhoricsa, a templomépítő, akinek a története valahol ott kezdődik a XVII. század végén, ahol a könnymutatványosoké az olvasó számára lezárul. Többször is nyilvánvalóvá lesz a *Kazár szótár*-ban, hogy csak a magától eltérő vallást és kulturális hagyományokat ismerő álomvadász lehet eredményes. Maszúdi, tevéje álmában látja az olvasó Koent, azt is látja, hogy amit olvas, az a *Liber Cosri*, de mivel nem tud latinul, nem ébred rá, hogy ez Jehúda Halévi kazár hitvitával foglalkozó műve, s később is csak a rabbi fordítása után érti meg, hogy egy másik álomban Koen latinul azt az általa már ismert mondatot álmodta, amit a kazár kagánnak mondott álmában az angyal. Dr. Abu-Kabír Muávija éppígy nem tudja elolvasni Samuel Koen Efosrinija Lukarević nőstényördögnek szerb nyelven írt szerelmes versét, amikor pedig Koen a dubrovnikai jezsuita atyákhoz folyamodik, hogy segítséget kérjen a kazár hitvita keresztény forrásainak ügyében, azok börtönbe csukják, saját hitközsége pedig végül számúzi.

A harminchat igaz ember történetét beleépíti Darvasi regényébe, amely mintha a korújkori Közép-Európa teljes valóját próbálná átfogni úgy, hogy megteremtí saját fikatív és

⁷⁷ Abu-Kabír Muávija az, aki megsebesíti Isak Schulzot, Dorota Schulz férjét, ő viszont nyomorékká teszi az arabot az izraeli-egyiptomi háborúban.

⁷⁸ Northrop Frye: *A kritika anatómiája. Négy esszé*. Helikon Kiadó Budapest, 1998. 269.

⁷⁹ I.m. 52–53.

⁸⁰ Michel Foucault: *Becstelen emberek élete*. In. Uő.: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft. Budapest, 1998. 93–95.

főlvállaltan viszonylagosnak tekinthető Közép-Európáját, majd mítoszok, mesék, legendák, babonák, történetek, politikai és tudományos események, társadalmi mozgalmak (ilyen lehet a Sabbatáj Cví nevéhez kötődő rosszlelkű szerveződés) segítségével megféleléseket teremtsen saját regényvilága és az olvasó tudatában föltételezhetően élő történelmi elképzelések között. A *Kazár szótár* keresztény kötetében egy zsidó a Gólemhez hasonló szörnyeteket készít, hogy ezzel térítse a kagánt a zsidó hitre, Ateh kazár hercegnő azonban a zsidó misztikus eszközökhöz hasonló módon pusztítja el az óriást: míg a Gólem-legendákban a bölcs rabbi szent betűket ír a szörny homlokára, hogy elpusztítsa, addig Pavičnál az életre keltéséhez használják az írásjeleket, Ateh hercegnő pedig a betűket hordozó homlokára köpve törli el az írást, a Gólem életével együtt. A *Könnymutatványosok legendájában* egy nem zsidó, gólemszerű történet is megtalálható: Pep Velemir, a húsdobáló mutatványos törpe a tatár Iszmaitól csellel megszerzett ládában található levágott emberi testrészekből húsdobálással egy gyönyörű, de lelketlen fiatal nőt elevenít meg, aki aztán a vesztét okozza Buda 1686-os ostromakor. Iszmail Szélkiáltó Borbálával való találkozás után kezdte el gyűjteni az emberi tagokat, mivel a boszorkány kiharapott egy darabot az arcából, éppúgy, mint Mustaj Sabljak bég, a *Kazár szótár* egyik mellékszereplője egy elítélt karjából. A mézben ázó tagok dobálása a felhőtlen ég alatt nemcsak azért áll a nőiség szimbolikájának uralma alatt, mert női testet állít össze belőlük Pep Velemir, hanem mert a törpét védő mitikus fekete és fehér kutya jelképsége a *Marseillei Tarot XVIII.* nagyárkánumát, *A Holdat* idézi, melyről köztudomású, hogy erőteljes női szimbólum. A két regénytörténet szempontjából az is fontos lehet, hogy mindkét testesonkolás nomád nagyúr parancsára történik. A gólem-szerű misztikus-babonás csonkolt tagokból történő építkezés profán, lefokozott, gúnyosan parodisztikus vagy éppen sátáni *utánzata* is lehet annak a munkának, melyet a *Kazár szótár* álomvadászai végeznek, midőn megpróbálják összeállítani Adam Kadmon testét.

A Duna tájának relatív megítélése hangsúlyt kap Darvasi regényében. John Burberry angol utazó Európa felől, míg Evlia Cselebi „török utazó és világkém” (mindkettő az elbeszélő meghatározása!) Ázsia, illetve Kis-Ázsia felől tekinti a hódoltság kori Budát. Utóbbi az elragadtatás hangján ír a városról, előbbi nyugati spleen-nel számol be az elmaradottságról és a nyomorról. Az elbeszélő érzékelteti, hogy mindkettőnek *igaza van*. A regényben rendre föltűnnek a történelemtudomány által létezőnek tekintett személyek, de az ő személyük is a mesék és mítoszok világába lényegítődik át: legendássá lesz, abban az összetett értelemben, ahogy például Mészöly Miklós használta a legenda kifejezést különböző műveiben.⁸¹ Kara Musztafa nagyvezírt például nem Bécs sikertelen ostroma miatt végezteti ki a szultán, hanem, mert megtudja a titkát: tízezer fehér és tízezer fekete szála mellett szakállának van egy arany szála is. Lotharingiai Károly első követe a regényben nem a vár föladásáról próbálja meggyőzni Arnót Abdurrahman pasát, hanem a könnyemutatványosokról szól egy az ellenségnek tett nemes gesztus keretében. Darvasi történetei zárójelbe teszik a történelmet (ez a kijelentés különösen a szerb polgárháborúról szóló novelláira igaz). Az *Anna-Mária Mohács* című novellában – amely éppúgy történelmi allegória mint a *Wedgewood-teáskészlet* Pavičtól, csak míg Pavič allegóriája a mítoszból építkezve szimulál hagyományt, addig Darvasi a morbid humorra épít – a történelem me-

⁸¹ Mészöly Miklós: *Magasiskola* 22. jegyzet 410–411., Uő.: *Ahol a macskák élnek*. I.m. 457., Uő.: *Az atléta halála*. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1986. 92.

netét a vicchez hasonlítja a főszereplő, akinek számtalan álneve a magyar történelem tragikus fordulópontjait idéző helység- vagy folyónevekből áll. A harminchat igaz ember története Jichak ben Juda személyében kapcsolódik a könnymutatványosok történetéhez. Jichak ben Juda könnyeinek száma harmincöt, a harminchatodik könnycsepp ő maga. Később Aaron Blumm megemlíti a Lamed-váv cádikokról szóló igen hosszadalmas előadásában, hogy némely igaz a reáért mérhetetlen fájdalomtól megkövült könnycseppé is változhat. Mintha a könnymutatványosok és a Lamed-váv cádikok mellé egy, valamiképpen az iszlámhoz kapcsolható titkos társaságot is létrehozna a szövegvilág, ez pedig a világgémek önmaguk előtt is ismeretlen csoportja, mely a többször meggyilkolt és föltámadt Brazina tanításában mitikus fontosságúvá válik, habár szolgáltatásaikat a politika irányítói használják – akiknek hivatását az elbeszélő a prostituáltakat futtató férfiak mesterségével állítja párhuzamba. Pavić *Hosszú hajút az éjszakában* című novellájában is von egy hasonló párhuzamot a történelemcsinálók és a prostituáltak között –, így az elképzelhető legprofánabb értelmet nyerik. Darvasi kedvenc szavai átjárják a műveit. A világgém kifejezés a *Veronika Schwarz* című novellában is megtalálható. Jozef Bezdán világgém legendába illő „memóriarendszerében” találják meg azt az „időtlen iszlám legendát”, amely a világot titokban fönntartó tiszta és igaz negyven mohamedán szent emberről szól. Bezdán memóriája a hajszálaiban rejlik, akárcsak a kazárok árnyéknépének nemzeti identitásra vonatkozó ismeretei a *Kazár szótárban*. A legenda lesz az a műfaj, amely tartalmazza a könnymutatványosok történetét, esetleges titkaikat, de főképpen keresésük, megismerésük históriáját. Ez a megismerés lesz a velük való azonosuláshoz vezető legfontosabb lépés is, s ilyen módon a könnymutatványossá válás története a legenda központi motívumává válik, lényegileg összefonódva a keresés cselekménysorával, mely ezúttal a posztmodern regényekhez (*A rózsza neve, Kazár szótár, Ha egy téli éjszakán egy utazó... stb.*) és az archaikus hagyományok mitikus hőstörténeteivel hasonló módon értelmeződik. Aki a könnymutatványosokat keresi, az a könnymutatványos, illetve az lesz a könnymutatványos, ahogy Potári Félix fogalmazza meg Jozef Bezdánnal kapcsolatban: „Fekszel egy legenda mélyén, és most már ott is maradsz.”

Az elbeszélő mintha saját ars poeticáját adná meg, amikor arról számol be, hogy Pilinger Ferenc miként mesél Szélkiáltó Borbálának. Ez az elbeszélői technika a pannon-prózát író Mészöly Miklós írásművészetével is rokonságban áll.⁸² Ezt a – látszólag laza szövéssé, hosszas kitérőkkel megszakított – narrációt alkalmazta Mészöly is több művében, s nyilatkozataiban többször utalt arra is, hogy magáról a cselekménytelen tájról kell írni, úgy, ahogyan a flóra és a fauna él.⁸³ Az elbeszélő további – befogadasesztetikai – nézeteit Pilinger Ferencen keresztül közvetíti. Ezek a fejtegetések arra vonatkoznak, hogy a műalkotás nem az alkotó öncélja, pontosabban senki által ki nem sajátítható, ha úgy tetszik, abszolút értelemben demokratikus létező, éppen ezért veszedelmes lehet például

⁸² „Először lassan és megfontoltan beszél. Megválogatja a szavakat, néha aggályosan kiigazítja magát, elnézést kér, majd gyorsan helyesbít, máskor meg nekilendül és elveszti a fonalat, ilyenkor eszmél s elhallgat, sokáig töpreng, aztán előzmény nélkül folytatja egy másik mesével, de váratlanul rátalál az elvesztett szálra, új lendületet kap, ám az egészben nem is ez az érdekes (...) Az egész test él és beszél, mint a zúgó erdő, megáradt folyóvíz és recsenő ég, mintha a fény énekelne.”

⁸³ Mészöly Miklós: *Az én Pannóniám*. Babits Kiadó Szekszárd, 1991. 32–33., 284.; 142. jegyzet 160.

a hatalom számára, mint ahogy *A lojangi kutyavadászok álma* című novellában az ifjú esztéta megjegyzi a fejedelemnek: „Egy művészen megbízhat, uram, de a művében soha.” A „kínai novellákat” tartalmazó kötet nagyjából olyan művekből áll, amelyek műalkotás, befogadó és alkotó viszonyát elemzik néha egészen extrém módon, mintha a műalkotás megpróbálná megakadályozni értelmezését. Hasonlóan szélsőséges poétikai véleményt formál *A két iraki diák* című Pavić-novella elbeszélője.⁸⁴ Darvasi László számára az általam esztétikainak vagy irodalminak nevezett igazság föltehetőleg a művészettel azonos vagy egyenértékű. *A könnyemutatványosok legendájában* és a *Szerezni egy nőt* novelláiban többször olvasható, hogy a háborúban nincs és nem is lehet igazság, mert annak tulajdonsága a hazugság. Számomra ez a „háborúban hallgatnak a múzsák” szállóige variációjának tűnik, de emlékeztethet Kafka regényalakjának egy kijelentésére: „A hazugságot avatják világrenddé.”⁸⁵

A szelek nemcsak a légköri jelenségekért felelősek a két nagyregényben. Mintha a mitikus és a sorsszerű cselekedeteket egyaránt ők gerjesztenék. A szótárregény szerint a kazárokat hím-szelek sarkallták új hon keresésére, s a végzetes al-dunai hadiútra kelés előtt Avram Branković kopt kardmestere⁸⁶ a három tengerről fújó szelek minőségére figyel a Boszporuszon. A pincérnővé változott Ateh hercegnő a sós légáramlatokra és szelekre utal tanúvallomásaiban, de a sóra is tesz egy különös megjegyzést. A slávok, akiknek földjét Aszparuh onogur-bolgár kagán (kinek szándékosan homályban tartott mítosza *A könnyemutatványosok legendájában* is fölbukkan) elfoglalta, a szótár szerint „korbácsolják a szelet”. Jehúda ibn Tibónnak szélben távolodva olvassák föl az általa fordított *Liber Cosrit*. Teoktist atya is számon tartja az évszakok váltakozásával esztendőnkint visszatérő szeleket és a folyam menti szelek változásait. A Sátán a szélből teremtette Ádámnak, az első embernek a lélegzetét, ahogy ez Avram Branković szöszedetében szerepel, de ez a lélegzet nem lehetett lélekké, azt Isten adta Ádámnak. A kazárokat szél alatt születetteknek nevezi a szótár. A szél kapcsolatban állhat a fogantatással a pavići lehetséges világokban (főként a *Hosszú hajóút az éjszakában* című novellában), amennyiben a szeleknek olyan nemzőképességet tulajdonítunk, amilyennel az archaikus görög eredetmítoszokban bírtak. A kazárok által szentként tisztelt sók is összefüggésben állnak a szelekkel, hiszen azok alakítják és pusztítják el a kazár zeneépítők sószobraikat, melyek a szélszobrokkal is rokonságot mutatnak. A só a betűkkel és az ételekkel is kapcsolatban áll, mivel a kazár ábécé betűi ételekről kapták a nevüket, míg a számok a só hét kazár fajtájáról. A gasztronómián keresztül a nyelv jelrendszere a szakralitással érintkezik.⁸⁷ A kazár Istent sóistenként írja le a szótár iszlám kötetében. Teremtése abból állt, hogy a már meglévő mindenségben elválasztotta egymástól a három időt. A kazárok imája a sírás, mivel a könny is sós, akár csak Istenük örökkévaló pillantása. Sejthető, hogy a könnyemutatványosok sírásának

⁸⁴ „A szó kezdett ellenállni az olvasásnak...”

⁸⁵ Franz Kafka: *A per*. Ikon Kiadó. Budapest, 1995. 119. Köszönet Fried Istvánnak, aki az idézetre felhívta a figyelmemet.

⁸⁶ Érdeemes megemlíteni, bármennyire is mehökkentő, hogy Pavić a koptokat pravoszlávként tartja nyilván. 4. jegyzet 72.

⁸⁷ Étkezési kultúra és szellemi tevékenység egyébként is kapcsolatba kerül. Több Pavić novellában olvasható, hogy csak az képes gondolkodni, aki kenyeret és sajtot eszik. (*Hosszú hajóút az éjszakában, A két iraki diák*)

szintén vannak szakrális vonatkozásai. Az azonban bizonyos, hogy Jichak ben Juda könnyei az ima könnyei. A héber kötet szerint is a só imádták a kazárok, s földalatti vagy hegyekben vájt templomaik sóból készültek. Só és álom is összefonódik rituálékban, mivel hitük szerint akiben nincs elegendő só, az nem tud álmodni, márpedig az álom a szakrális rituálé része. Álom és ébrenlét, valóság és álomvilág a halálban fölcserélődik, ezt sugallják az álomvadászok megnyilatkozásai, de ez az értelme Ivan Mijak reménykedésének is a *Mérgező tükrökből*. Maga a szél megfoghatatlan jelenvalóságában könnyen lehet, hogy mindazoknak a hiányzó létezőknek vagy jelenségeknek az analógiája, pontosabban hiányuké, akik éppen jelen nem lévőségükkel, hiányukkal szervezik Milorad Pavić és Darvasi László regényeinek elbeszélői szerkezeteit. A *Szélatlász* című novellában egy a címmel azonos nevű könyv kapcsán témává válik a szelekhez és tevékenységükhöz köthető hiány. A széljárás változásával kezdődik az elbeszélő könyvtárában és szakírói munkásságában az a folyamat, amely az információ, a szövegek hiányán keresztül a művek átkonstruálásáig vezet, s melyben az elbeszélő teljes munkássága megsemmisül, végérvényesen hiánnyá válik, helyét az elbeszélő számára ismeretlen *Milorad Pavić* életműve veszi át. Az egyik legfontosabb hiány éppen az értelmezésre vonatkoztatható. A *Kazár szótárban* Dzsábir ibn Aksáni a muzulmán ördög az értelmezés-megértés kérdéskörét a halállal, pusztulással és pusztítással köti össze: mintha Isten a halálunkon keresztül üzenne nekünk arról, hogy létezik.⁸⁸ A halál így a létmegértés eszköze lesz, persze korántsem olyan egzakt módon meghatározva, mint Heidegger *Lét és Időjében*, sokkal inkább a hiányhoz kötődően. Amíg beszéd, kommunikáció lehet a megértésről, addig nincs megértés, mivel a kommunikációban részt venni azt jelenti, hogy életben lenni. Ha a megértés megtörtént, akkor a megértési folyamat lezárult, ez pedig a meghalás folyamatával azonos. Utána már nincs beszéd semmiről. A beszéd, a jelölés tehát a hiányra vonatkozik, mint a regényekbeni szelek mozgásukkal arra, ami megfoghatatlan.

⁸⁸ „Gondold most el (...), hogy létezik valaki, (...) aki előtt ismeretes, hogy mi módon, mivel és miért van körülhatárolva az a mi térségünk, tekintete beéri azt, amit mi határtalan égboltnak tekintünk; valaki, akinek nem áll módjában a közelünkbe jönni és a tudomásunkra hozni, hogy létezünk, csak egyféleképpen: ha megöl bennünket. Valaki, akinek a ruháját eszegetjük, valaki, aki közlésként hordja kezében a halálunkat, mert ez az eszköze a velünk való értekezésnek. Megöl bennünket, úgy adja tudomásul ez az ismeretlen, hogy létezik. És halálunk által (...) akár egy résnyire nyitott ajtón keresztül, az utolsó pillanatban bizonyos új mezők és bizonyos más határok tűnnek elénk.”